

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

«MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ»

Əlyazması hüququnda

Dadaşova Samirə Rəsul qızının

«MİLLİ İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFININ RESURS TƏMİNATI VƏ
ONDAN İSTİFADƏNİN DÖVLƏT MEXANİZMİ»

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı	060404	İqtisadiyyat
İxtisaslaşma		İqtisadiyyatın tənzimlənməsi
Elmi rəhbər (A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad) i.e.n. Əmiraslanov A.A.		Magistr proqramının rəhbəri (A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad) dos. Mahmudova İ.M.
Kafedra müdiri (A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad)		i.e.d., prof. Əhmədov M.A.

BAKİ - 2015

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ

I FƏSİL. MİLLİ İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFININ RESURS TƏMINATININ DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

- 1.1. Milli iqtisadiyyatın resurs potensialının nəzəri əsasları
- 1.2. Mineral xammal ehtiyatları əsas sərvət və resurs kimi əhəmiyyəti
- 1.3. Neft resurslarından istifadənin dövlət tənzimlənməsi modelləri və onun xarakterik cəhətləri

II FƏSİL AZƏRBAYCANDA MİLLİ İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFINA RESURS AMİLİNİN SİSTEMLİ TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

- 2.1. Azərbaycanda neft əsas resurs kimi və onun müasir vəziyyətinin makro-iqtisadi xarakteristikası
- 2.2. Neft resurslarından səmərəli istifadə edilməsinin investisiya amilləri

III FƏSİL QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ RESURS PTENSİALINDAN İSTİFADƏ ÜZRƏ DÖVLƏTİN İQTİSADİ SİYASƏTİ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

- 3.1. Neft resursundan istifadənin dövlət mexanizmdən istifadənin təkmilləşdirilməsi
- 3.2. Konyunktura dəyişilməsi şəraitində Azərbaycanda davamlı inkişafının təmin olunması istiqamətləri

NƏTİCƏ

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

GİRİŞ

Tədqiqatın aktuallığı. XX əsrin sonunda dünyada istehsalın miqyaslarının genişlənməsi nəticəsində ölkələrin təbii-xammal resurslarına olan tələbatların kəskin artdığı halda onların məhdudluğu, istehsalının getdikcə baha başa gəlməsi qloballaşma şəraitində təşəkkül tapan milli iqtisadiyyatların formalaşması və inkişafında resurs amilinin rolunu kəskin artırdı. Məlumdur ki, digər post sovet respublikaları kimi Azərbaycanda da həmin illərdə təkrar istehsal prosesinin ümumittifaq əmək bölgüsünün tələblərinə əsasən formalaşdırılması müvafiq olaraq milli iqtisadiyyatın resurs təminatının da vahid mərkəzdən bölüşdürülməsi yolu ilə həll edilirdi. Azərbaycanı müstəqil dövlətə çevrildikdən sonra ölkənin malik olduğu resurslar balansı, onlardan istifadə dərəcəsi nəzərə alınaraq onun resurs üstünlüklərindən optimal və səmərəli istifadəyə imkan verən iqtisadi strategiyanın formalaşdırılması və reallaşdırılması, milli iqtisadiyyatın inkişaf baxımından müstəsna əhəmiyyətə malik oldu. Belə ki, milli iqtisadiyyatın resurs potensialı onun qarşısında duran sosial-iqtisadi məqsədlərin reallaşmasının mühüm obyektiv amili və həlledici şərtinə çevrildi. Dünya təcrübəsi göstərir ki, hər hansı bir ölkədə təbii resursların, xüsusən karbohidrogen ehtiyatlarının zənginliyi bir çox hallarda yeni təşəkkül tapan və inkişaf edən milli iqtisadiyyat üçün daha çox ilkin potensial və start kapitalı rolunu oynayır. İnkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi artımın amillər üzrə təhlili göstərir ki, son illərdə elmi-texniki tərəqqinin təsiri altında həmin ölkələrdə iqtisadi artımda təbii resurs amillərinin rolu son illərdə xeyli aşağı düşmüşdür. Bununla yanaşı, hər bir milli iqtisadiyyatın ümumi potensialının xarakterinə, təbii-xammal resursları ilə yanaşı əmək resursları, ölkədə mövcud olan intellektual potensial, maliyyə potensialı, iqtisadiyyatın optimal sahə, ərazi, təkraristehsal strukturu, nəhayət milli mentalitetlə şərtlənən amillər də güclü təsir göstərir. Bütün bunlar öz növbəsində milli iqtisadiyyatın inkişafını təmin edən resurs potensialı və onun strukturunun sistemli təhlilini və dəyərləndirilməsini tələb edir.

Müstəqillik illərində Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın formalaşması və sosial-iqtisadi inkişafında neft-qaz sektorunun rolu, birincisi, onun ölkənin iqtisadi-siyasi müstəqilliyinin, təhlükəsizliyinin, iqtisadi inkişafın dinamik artım sürətinə təmin edən strateji amil və şərti kimi dəyərləndirilməli, ikincisi, neft-qaz resursları qloballaşma şəraitində beynəlxalq ticarət və əməkdaşlığın, rəqabət obyektini kimi dünya bazarlarında ölkəmizin iqtisadi maraqlarının təmin olunması ilə bağlı irimiqyaslı siyasi maraqların formalaşması və reallaşmasındakı müstəsna rolu nəzərdən qaçırılmamalıdır.

Eyni zamanda, ölkəmizin resurs potensialında, karbohidrogen ehtiyatları çox böyük xüsusi çəkiyə malik olmaqla yanaşı həm də milli iqtisadiyyatın təşəkkülü və davamlı inkişafın təmin edilməsinin lokomotiv rolunu oynayır.

Bu baxımdan ölkəmizin karbohidrogen resurslarının milli iqtisadiyyatın inkişafındakı rolunun araşdırılması, dəyərləndirilməsi qloballaşma şəraitində davamlı inkişafın prinsiplərinə, tələblərinə uyğun həmin resurslardan səmərəli və optimal istifadəyə imkan verən iqtisadi tənzimləmə mexanizminin formalaşdırılması və reallaşdırılmasının konseptual əsaslarının və prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsinin nəzəri – metodoloji və əməli probleminin tədqiqi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bütün qeyd olunanlar bir daha göstərir ki, dissertasiya işi respublikamızda milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafın təmin edilməsi baxımından mühüm əməli əhəmiyyət kəsb edən aktual bir problemə həsr edilmişdir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Azərbaycanda neft-qaz sənayesinin inkişafı ilə bağlı texniki və texnoloji problemlər Azərbaycanda MEA-da, ADNA-da, həmçinin yanacaq enerji kompleksinə daxil olan müvafiq elmi-tədqiqat institutlarında, neft sənayesinin inkişafı ilə bağlı respublika sərhədlərini aşan elmi və praktiki əhəmiyyətli tədqiqatlar yerinə yetirilmişdir. Belə ki, Azərbaycanın neftçi alimlərinin tədqiqatları və praktiki fəaliyyətləri keçmiş SSRİ-nin və bir çox xarici ölkələrin neft sənayesinin formalaşmasında öz xidmətlərini göstərmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin tədqiqatlarda başlıca məqsəd neft hasilatının artırılması və emalının sənaye texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi ilə bağlı olmuş, problemin həllinin tənzimlənməsinin makroiqtisadi aspektləri isə kifayət qədər tədqiq edilməmiş və müvafiq olaraq respublikanın iqtisadçı alimlərinin də elmi axtarırlarının tədqiqat mövzusu olmamışdır. Aparılan bu tədqiqatları yüksək qiymətləndirməklə yanaşı qeyd etmək istərdik ki, qloballaşma şəraitində cari və perspektiv məqsədlər nəzərə alınaraq milli iqtisadiyyatın inkişafın təmin edilməsində neft-qaz resurslarından səmərəli və optimal istifadə olunmasının dövlətin tənzimləmə mexanizminin formalaşması və təkmilləşdirilməsinin makroiqtisadi problemləri xüsusi tədqiqat obyektı olmamışdır.

Tədqiqat əsərində ilk dəfə olaraq milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmin olunmasında resurs potensialının rolu, neft resurslarından istifadənin dövlət tənzimlənməsinin modelləri, hasilatın pay bölgüsünün iqtisadi mexanizmi, Azərbaycanın iqtisadi inkişafının resurs potensialının makroiqtisadi xarakteristikası dəyərləndirilmiş, qloballaşma şəraitində neft gəlirlərindən səmərəli istifadə edilməsinin dövlət mexanizminin əsas istiqamətləri və təkmilləşdirilməsinin prioritetlərini müəyyənləşdirməyə cəhd edilmişdir. Bütün bunlar tədqiqat işində araşdırılaraq problemin aktuallığını, əməli əhəmiyyətini əyani surətdə göstərir və onun tədqiqatın predmeti kimi seçilməsini şərtləndirmişdir. Qeyd olunanlar müəllifə dissertasiya işinin məqsəd və vəzifələrin müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi ölkəmizdə milli iqtisadiyyatın dinamik və dayanıqlı inkişafının təmin edilməsində, karbohidrogen potensialının rolunu, onlardan səmərəli istifadənin dövlət tənzimlənməsi, hasilatın pay bölgüsünün modelləri və iqtisadi mexanizmlərinin beynəlxalq təcrübəsini nəzərə alaraq nəzəri-metodoloji və əməli baxımdan araşdırmaq, respublikamızın konkret materialları əsasında neft-qaz potensialından istifadənin müasir vəziyyətini, potensialını, inkişaf yollarını, amillərini təhlil etmək, dəyərləndirmək əsasında, qloballaşma şəraitində neft

gəlirlərindən səmərəli istifadə olunmasının dövlət mexanizminin prioritetlərini müəyyənləşdirmək və əməli cəhətdən onların reallaşdırılması üçün işlənilən hazırlanan iqtisadi strategiyanın təkmilləşdirilməsi ilə bağlı konkret təklif və tövsiyələr irəli sürməkdən ibarətdir.

Tədqiqat işinin qarşısına qoyulan məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- milli iqtisadiyyatın dinamik və dayanıqlı inkişafının təmin olunmasında resurs potensialının rolu və əhəmiyyətini əsaslandırmaq;

- neft resurslarından istifadənin dövlət tənzimlənməsi modelləri təhlil etmək, dünya təcrübəsinin ümumiləşdirilmək və onlardan ölkəmizdə istifadə imkanlarını müəyyənləşdirmək;

- neft-qaz hasilatının reallaşdırılmasında istifadə olunan iqtisadi mexanizmləri tədqiq etmək bu sahənin inkişafını xarakterizə edən göstəricilərinin proqnozlaşdırılmasının xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq, onların əməli cəhətdən tətbiqi yollarını əsaslandırmaq;

- Azərbaycanın neft-qaz sektorunun müasir vəziyyətini və inkişaf perspektivlərini qiymətləndirməkdə cəhd etmək;

- neft-qaz sektorunun milli iqtisadiyyatın inkişafına təsirini sistemli təhlil etməklə dəyərləndirmək;

- qloballaşma şəraitində neft gəlirlərindən istifadə edilməsi sahəsində dövlətin iqtisadi siyasəti prioritetlərini və onun əməli cəhətdən reallaşdırılmasının dövlət mexanizminin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmək;

- neft-qaz resurslarından istifadənin modellərini araşdırmaqla onların xarakterik cəhətlərini aşkara çıxarmaqla, dünya təcrübəsi prizmasından Azərbaycan reallığına uyğun effektiv tənzimləmə modelinin konseptual əsaslarını müəyyənləşdirməyə cəhd etmək;

Tədqiqatın predmetini Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın inkişafının neft-qaz resursları ilə təminatı, ondan səmərəli istifadənin makroiqtisadi siyasətin nəzəri-metodoloji, əməli problemləri və qloballaşma şəraitində neft

gəlirlərindən səmərəli istifadə edilməsinin dövlət tənzimlənməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi məsələləri.

Tədqiqatın obyektini isə ölkəmizin milli iqtisadiyyatının inkişafının neft-qaz resursları ilə təminatı və ondan səmərəli istifadənin təmin edilməsinin dövlət tənzimlənməsi problemləri təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- milli iqtisadiyyatın dinamik və dayanıqlı inkişafının təmin olunmasında resurs potensialının, xüsusən neft amilinin rolu, nəzəri-metodoloji və əməli baxımdan araşdırılır, ümumiləşdirmələr edilir, qanunauyğunluqlar, müəyyənləşdirilir və xüsusiyyətləri aşkara çıxarılır.

- neft-qaz sektorunun inkişafı göstəricilərinin proqnozlaşdırılmasının metodoloji əsasları və xüsusiyyətləri, onların tərtibinin əməli problemləri aşkara çıxarılır, onun təkmilləşdirilməsi ilə bağlı konkret təkliflər irəli sürülür.

- Azərbaycanın konkret materialları əsasında neft-qaz sektorunun inkişafı ilə makroiqtisadi göstəricilər arasında asılıqlar ekonometrik modellər, korrelyasiya-reqressiya təhlili metodları vasitəsilə tədqiq edilmiş və onların kəmiyyət qiymətləndirilməsi verilmişdir;

- neft-qaz sektorunun inkişafı ilə ÜDM, büdcə gəlirləri və xərcləri asılılığı əks etdirən proqnoz modelləri qurulmuş və proqnoz nəticələri alınmışdır. Müvafiq ümumiləşdirmələr edilmiş, perspektivdə bu asılıqlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı konkret təklif və tövsiyələr verilmişdir.

- dünya neft bazarı konyukturasının dəyişməsi şəraitində resurslardan və gəlirlərdən səmərəli istifadə etməklə respublikamızda dinamik və perspektivli davamlı inkişafın təmin edilməsinin konseptual əsaslarını və prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı təkliflər, tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

Birinci fəsildə Milli iqtisadiyyatın inkişafının resurs təminatı və onun dövlət tənzimlənməsinin konseptual əsasları arşdırılmış, neft resurslarından istifadənin dövlət tənzimlənməsi modelləri və onların xarakterik cəhətləri

tədqiq olunmuş, neft sektorunun inkişafının proqnozlaşdırılmasının metodoloji əsasları və xüsusiyyətləri göstərilmişdir.

İkinci fəsildə Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın inkişafına neft amilinin təsirinin sistemli təhlili və qiymətləndirilməsi həyata keçirilmiş, Azərbaycanın neft sektorunun inkişafı və onun müasir vəziyyətinin makroiqtisadi xarakteristikası verilmiş, neft resurslarından səmərəli istifadə edilməsinin investisiya amilləri göstərilmiş, neft sektorunun milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafına təsirinin qiymətləndirilməsi aparılmışdır.

Üçüncü fəsil Qloballaşma şəraitində neft gəlirlərindən səmərəli istifadə üzrə dövlətin iqtisadi siyasəti və onun təkmilləşdirilməsi prioritetlərinə həsr olunmuş, neft gəlirlərindən istifadənin dövlət mexanizmi və ondan istifadənin təkmilləşdirilməsinin əsas yolları, dünya neft bazarı konyunkturasının dəyişilməsi şəraitində Azərbaycan iqtisadiyyatının davamlı inkişafının təmin olunması problemləri, qloballaşma şəraitində Azərbaycanın Neft Fondunun gəlirlərindən istifadənin dövlət tənzimlənməsi və onun təkmilləşdirilməsinin istiqamətləri göstərilmişdir.

I FƏSİL. MİLLİ İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFININ RESURS TƏMINATININ DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. Milli iqtisadiyyatın resurs potensialının nəzəri əsasları

Dünya təcrübəsi göstərir ki, hər bir ölkənin resurs potensialı onun iqtisadi-sosial inkişafının mühüm zəmini olsa da, heç də bütün hallarda onun həlledici şərtinə çevrilmişdir. Belə ki, nə qədər paradoksal görünsə də, bu gün dünyanın zəif inkişaf etmiş ölkələrinin əksəriyyəti təbii ehtiyatlarla zəngin olan ölkələr hesab olunur. SSRİ-nin dağılması nəticəsində XX əsrin sonunda müstəqil dövlətə çevrilmiş və müvafiq olaraq öz milli iqtisadiyyatlarını formalaşdıran postsovet respublikalarında reallaşdırılan iqtisadi strategiyanın xarakterik cəhətləri və iqtisadi artımın amillər üzrə təhlili və dəyərləndirilməsi göstərir ki, bir qayda olaraq həmin ölkələrdə sosial-iqtisadi inkişafın dərin böhran vəziyyətindən çıxmasında onun tarixən formalaşmış resurs potensialı müstəsna rol oynamışdır.

Məlumdur ki, təbii resurslar hər bir milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmin edilməsinin mühüm əsası və amilidir. Bununla yanaşı tarixi təcrübə onu da əyani surətdə sübut edir ki, son illərdə elmi-texniki tərəqqinin təsiri altında inkişaf etmiş ölkələrdə təbii resurs amillərinin iqtisadiyyata təsiri xeyli zəifləmişdir. Belə ki, son onilliklərdə kifayət qədər zəruri, faydalı qazıntılara malik olmayan Yaponiya, Cənubi Koreya kimi ölkələr sürətlə və dinamik inkişaf edir. Lakin nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, iqtisadi inkişafın potensialının həcmində, keyfiyyətinə təbii resurslarla yanaşı əmək resursları, intellektual potensial, maliyyə potensialı, iqtisadiyyatın optimal sahə, ərazi, təkrar istehsal strukturu və nəhayət milli mentalitetlə şərtlənən amillər güclü təsir göstərir. Bu baxımdan hər bir milli iqtisadiyyatın resurslar balansından istifadə dərəcəsi nəzərə alınaraq onun malik olduğu resurs üstünlüklərindən optimal və səmərəli istifadəyə imkan verən iqtisadi siyasətin formalaşdırılması və reallaşdırılması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Eyni zamanda o da bir həqiqətdir ki, bütün başqa bərabər şərtlərdə təbii resursların (xüsusən, karbohidrogen) zənginliyi yeni təşəkkül tapan və inkişaf edən milli

iqtisadiyyatlar üçün çox böyük ilkin potensial və lokomotiv rolu oynaya bilir. Bu baxımdan hər hansı bir konkret resursun, xüsusən ölkəmiz üçün karbohidrogen resurslarının milli iqtisadiyyat təşəkkülü və inkişafındakı rolunun araşdırılması inkişafın prinsip və tələblərinə həmin resurslardan səmərəli və optimal istifadəyə imkan verən iqtisadi mexanizmin formalaşdırılması və reallaşdırılmasının konseptual əsaslarının və prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, müstəqillik illərində dünya ölkələrinin Azərbaycana maraqlarının formalaşmasında neft amili müstəsna rol oynayır. Təsadüfi deyildir ki, neft maraqları ölkənin nəinki daxili, eləcə də xarici siyasətinin prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsində və eləcə də reallaşdırılmasında həlledici rol oynayır. Bu baxımdan, ümumən neft strategiyası müəyyənləşdirilərkən, transmilli şirkətlər və konkret neft müqavilələri bağlanarkən ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi, milli iqtisadiyyatın davamlı inkişaf tələbləri nəzərə alınmalıdır. Bu baxımdan Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına fəal inteqrasiya olduğu müasir şəraitdə neft amili nəinki iqtisadi müstəqilliyimizin, eləcə də siyasi müstəqilliyimizin həlledici şərtinə, ümumən ölkədə sosial-iqtisadi inkişaf lokomotivinə çevrilir. Bütün bunlar öz növbəsində neft gəlirlərindən şəffaf və səmərəli istifadəsi problemini ön plana çıxarır.

Bu baxımdan Ulu öndər H.Əliyevin siyasi iradəsi və qətiyyəti nəticəsində 1994-cü il sentyabrın 20-də «Əsrin müqaviləsi»nin imzalanması ölkəmizdə milli iqtisadiyyatın inkişafının potensialının yaradılmasının fundamental əsaslarını, həmin illərdə formalaşdırılan neft strategiyasına uyğun olaraq Azərbaycan dövləti özünün neft-qaz resursuna ancaq onun istehsalının artırılması kimi deyil, ona təkrar istehsal baxımından yanaşaraq həmin ehtiyatların şaxələnmiş istiqamətlərlə dünya bazarlarına çatdırılmasını təmin etmək üçün Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Supsa, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri layihələrinin reallaşdırılması ilə tamamladı. Bütün bunlar Azərbaycanın iqtisadi, siyasi, enerji təhlükəsizliyinin əsasını yaratmaqla ölkəmizin qloballaşma şəraitində beynəlxalq və regional iqtisadi inteqrasiya prosesinə fəal və səmərəli qovuşmasına imkan

verdi. Bu gün dünyanı bürüyən global maliyyə böhranı şəraitində ölkəmizdə makroiqtisadi göstəricilərin, xüsusən iqtisadi inkişafın, gəlirlərinin yüksək artımı, büdcə və valyuta ehtiyatları neft resurslarından səmərəli istifadə olunması ilə birbaşa bağlıdır.

Zənnimizcə Ulu öndər H.Əliyev Azərbaycan iqtisadiyyatının gələcək inkişafı üçün neft amilinin milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafındakı həlledici rolunu dahiyənə uzaqgörənliklə nəzərə alaraq Azərbaycanda neft strategiyasını və neft gəlirlərinin idarə edilməsinin ən effektiv modelini yaratdı. Bu modelin ən xarakterik cəhəti ondan ibarətdir ki, neftin ixracından əldə olunan valyuta vəsaitlərinin Neft Fondunda toplanması indiki və gələcək nəsillərin maraqları, cari və strateji məqsədləri nəzərə alaraq həmin maliyyə mənbələrindən mərkəzləşdirilmiş qaydada istifadə edilməsini nəzərdə tutur. Bu baxımdan ölkə prezidentinin fərmanı ilə neft gəlirlərinin istifadə edilməsi üzrə uzunmüddətli strategiyanın qəbulu qeyd olunan problemin səmərəli həllində mühüm rol oynayır.

Zənnimizcə, bu gün Neft Fondunun yerinə yetirdiyi makroiqtisadi funksiyaları ümumi halda aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar. Birincisi, dövlətə neft gəlirləri vasitəsilə ölkənin maliyyə bazarında səmərəli və zəruri istiqamətdə fəaliyyətinin təmin edilməsinə imkan verir; ikincisi, əldə olunan neft gəlirləri hesabına, ölkəmizin maliyyə potensialının kəskin artması, üçüncüsü, neft fondunun vəsaitlərinin qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəldilməsi sayəsində ölkənin maliyyə sisteminin ölkə prezidenti cənab İ.Əliyevin dəfələrlə qeyd etdiyi kimi «neftsiz iqtisadiyyat rejimi» uyğun formalaşdırılmasına şərait yaradır.

Vaxtı ilə ABŞ-ın 26-cı Prezidenti ölkəsinin resurs potensialının iqtisadi inkişafa təsiri ilə bağlı söylədiyi bir fikir çox önəmlidir. O qeyd etmişdir ki, «Bizim dövlətin böyüklüyü və qüdrəti malik olduğumuz sərvətlərlə deyil, bu sərvətlərdən necə istifadə etməyimizlə müəyyənəlşir.»

Beləliklə, Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının inkişafının və modernləşməsinin əsasını bu gün ölkəmizdə reallaşdırılan neft strategiyası təşkil edir. Məlumdur ki, milli iqtisadiyyatın inkişafında resurs amili nə qədər əhəmiyyətli olsa da, davamlı inkişafın təmin olunmasında iqtisadiyyatı

modernləşdirməklə innovativ yoluna keçilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu inkişaf yolunun prioritet istiqamətlərini zənnimizcə, akademik Ramiz Mehdiyevin «XXI əsrdə Azərbaycan ideyası kreativ millət kontekstində» monoqrafiyasında əsaslı olaraq Azərbaycan iqtisadiyyatının modelləşməsinin beş əsas istiqamətini qeyd edir.

- Azərbaycanın innovativ inkişafı;
- dinamik inkişaf edən bazar təsisatlarının möhkəmlənməsi və rəqabətin təmin edilməsi;
- milli iqtisadiyyatın daha da şaxələnməsini, müasir texnologiyaların tətbiqi ilə məhsul istehsalının genişləndirilməsini, emal sənayesini və «biliklər iqtisadiyyatının» rəqabət qabiliyyətinin artırılması;
- insan kapitalının yeni keyfiyyətinə nail olmaq, yaradıcı düşünə bilən kadrlar yetişdirmək, onların hazırlıq səviyyəsini kreativ iqtisadiyyatın tələblərinə uyğunlaşdırmaq;
- iqtisadi artımın yeni mənbələrini tapmaq.

Beləliklə, son illərdə Azərbaycanda neft gəlirlərindən səmərəli istifadə olunması sayəsində ölkəmizdə yaradılan potensial, eyni zamanda ilkin mərhələdə neft sənayesinə qoyulan investisiyaların böyük hissəsinin ödənilməsi nəticəsində ümumi hasilatda Azərbaycanın payı 80%-ə çatması ölkəmizin milli maraqlarına daha yaxşı cavab verən neft strategiyasını reallaşdırmağa imkan verir.

1995-2000-ci illərdə Azərbaycanda iqtisadi artımın amilləri üzrə təhlili göstərir ki, ÜDM-in artım sürəti bu illərdə daha çox neft hasilatının artımı hesabına baş vermiş, ixracın strukturunda karbohidrogen ehtiyatlarının xüsusi çəkisi kəskin yüksəlmişdir ki, bu da istehsalın bir tərəfli inkişafına, «Holland sindromu»na gətirib çıxara bilərdi.

Bunu nəzərə alaraq Azərbaycan dövləti ölkənin və vətəndaşların cari və perspektiv tələblərini nəzərə alaraq neft gəlirlərinin qeyri-neft sektorunun, regional inkişafa və digər zəruri məqsədlərə yönəldilməsini təmin etmək üçün 1999-cu ildə Prezidentin fərmanı ilə Dövlət Neft Fondu yaradıldı. Neft fondunun yaradılması bir də onunla şərtlənir ki, XX əsrin ortalarında dünyada neft hasilatı kəskin artsa

da, son illərdə onun artım sürəti xeyli zəifləmişdir. Hal-hazırda illik istehsal 3,8 milyard tondan bir az çoxdur. Müxtəlif ekspert rəylərinə görə inkişaf etmiş ölkələrdə neft təminatı 40-60 il, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 100-150 il arasında dəyərləndirilir. Həm də bu ehtiyatların 30%-dən çox hissəsi dəniz və okean şəfindədir.

Yuxarıda qeyd olunanlar bir daha onu göstərir ki, cəmiyyətin sərəncamında olan resurslar sosial-iqtisadi inkişafın məqsədlərinin reallaşmasının obyektiv əsasıdır. Bu baxımdan hər bir milli iqtisadiyyatın resurs potensialı son tələbatın mümkün qədər yaxşı ödənilməsi üçün iqtisadiyyatın əmtəə və xidmətlər istehsal etmək qabiliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə müəyyən edir. Bütün bunlar bir daha müasir dövrdə sosial-iqtisadi inkişafın amillər üzrə tədqiqinin əhəmiyyətini kəskin artırır.

Məlumdur ki, maddi nemətlər və xidmətlərin ictimai istehsalı mahiyyət etibarilə cəmiyyətin sərəncamında olan resursların müəyyən həcm, tərkib və keyfiyyətə malik məhsula çevrilməsidir. Tələbatın inkişaf dinamikasının təhlili və proqnozu iqtisadi məqsədlərin müəyyən edilməsinin ilkin şərti kimi çıxış edir və tələbatla sərəncamda olan resursların müqayisəli təhlili nəticəsində sosial-iqtisadi inkişafın parametrləri müəyyən edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, təbii resurs potensialının tərkib hissəsi kimi təbii-iqlim şərait və mineral-xammal resursları, bioresurslar, su, hava çıxış edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan zəngin və unikal təbii-iqtisadi potensiala malikdir. Burada həlledici amil karbohidrogen resurslarından səmərəli istifadə konsepsiyasının əsasını Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri H.Ə.Əliyev tərəfindən qoyulan strateji xətt durur. Onun tərəfindən imzalanmış «Əsrin müqaviləsi»ndə neft və qaz yataqlarının işlənməsinə birbaşa xarici investisiyaların, yeni texnologiyaların cəlb olunmasına, qeyri-neft sektorunun və iqtisadiyyatın inkişafına təkan verməyə imkan yaradan iqtisadi və hüquqi mexanizmlər, o cümlədən məhsulun pay bölgüsü sazişləri, vergi və digər mexanizmlər reallaşdırıldı.

Ümumən, resurs potensialının milli iqtisadiyyatın inkişafındakı rolunun da konkret təhlili bütünlükdə resurs anlayışının öznün xarakterizə edilməsini tələb edir.

Resurslar (fransızca ressources sözündən-köməkçi vasitələrdir) istehsalın təminat vasitəsinə, mənbəyini bildirən, iqtisadi nəzəriyyənin fundamental anlayışdır. Resurs potensialının mahiyyətini açıqlanması, hər hansı bir iqtisadi hadisənin açıqlanması kimi, onu təşkil edən qarşılıqlı əlaqəli elementlərin təhlili əsasında baş verir. Bunların elementləri arasında münasibətlər sistemi müəyyən iqtisadi kateqoriya ilə-iqtisadi münasibətlərin konkret məcmusu ilə ifadə olunur. Bununla əlaqədar olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, resurs potensialı daha geniş, inteqral anlayış olan iqtisadi potensialın bir hissəsidir. Resurs potensialı hakim ictimai-iqtisadi, eləcə də sosial-siyasi münasibətlərin təsiri altında formalaşır və ayıca müstəqil iqtisadi kateqoriyaya ayrılmasını tələb edir.

Potensial anlayışı (latınca potentia – qüvvə sözyndən) ilk əvvəl hansısa bir fiziki hərəkətin yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan enerjini özündə əks etdirir. İqtisadiyyatda bir şəxsin, şirkətin, regionun və ya tam şəkildə ölkənin müəyyən maraqlarında hər hansı bir planın, müəyyən məqsədin həyata keçirilməsi üçün səfərbər edilən, hərəkətə gətirilən vasitələrin, ehtiyatların, mənbələrin ifadə olunması üçün geniş istifadə olunur.

Resurs potensialı imkanı, gücü bildirir. Bu resurslar sistemi olaraq, maddi-əşya, energetik, informasiya vasitələrinin, eləcə də onları maddi nemətlərin və xidmətlərin istehsalı potensialında istifadə edən (və ya istifadə edə bilən) işçilərin özlərinin də qarşılıqlı əlaqəli məcmusudur.

Resursların əhəmiyyətli hissəsi «mili sərvət» anlayışına daxil edilir. Miqdar, kəmiyyət və keyfiyyət üzrə bərabər olan resurslar onların istifadə edilmə dərəcəsindən asılı olaraq müxtəlif potensiala malik ola bilərlər. Beləliklə, resurs potensialı təkcə müxtəlif resurs növlərini deyil, həm də onlardan istifadə dərəcəsini, onların faydalı effekt yatarmaq qabiliyyətini xarakterizə edir.

Resurs potensialı anlayışının tədqiqi zamanı, hər bir nisbi müstəqilliyə və çoxfunksiyalılığa malik olan, hər bir mürəkkəb təmin qarşılıqlı əlaqəli hissələr

sistemi kimi araşdırmağa imkan verən sistemlilik prinsipinə riayət etmək zəruridir. Resurs potensialının vahid tam kimi fəaliyyət göstərdiyini nəzərə alaraq, onun tərkib hissələri arasında proporsiyaların optimallaşdırılması məqsədilə onlar arasında nisbətlərin müəyyən olunmasına yanaşmaları araşdırmaq vacibdir. Lakin resurs potensialının vəziyyətinin təhlili və proqnozlaşdırılmasında resursların növlərinin ayrılıqda daha əsaslı və geniş tədqiqi məqsədəuyğundur.

Resurs potensialını nəzərdə tutaraq amerikan alimləri P.Samuelson və V.Nordxaus qeyd edirlər ki, «dövlətin nə qədər varlı və ya kasıb olmasından asılı olmayaraq iqtisadi tərəqqinin məşını elə həmin dörd təkər üzərində hərəkət edəcəklər». Bu zaman onlar iqtisadi inkişafın dörd amilini: insan resursları (əməyin təklifi, təhsil, intizam və motivasiya), təbii resurslar (torpaq, minerallar, yanacaq, ətraf mühitin keyfiyyəti), kapital (məşinlər, fabriklər, yollar), texnologiyaya (elm, mühəndis bilikləri, idarəetmə) bölürdülər.

Resurs potensialı anlayışının mahiyyətinin tam açıqlanması üçün müasir şəraitdə iqtisadi inkişafın yuxarıda sadalanan amillərini informasiya və maliyyə kimi resurs növləri ilə tamamlamaq zəruridir. Belə yanaşma onunla əsaslanıb ki. amil anlayışı altında (latınca faktor-eləyən, iş görə, istehsal edən) müəssisənin və ümumilikdə iqtisadiyyatın istehsal fəaliyyətinin əsas resurslarından biri (əmək, torpaq, kapital və s.), istehsal, iqtisadi fəaliyyətin nəticəsinə təsir göstərən iqtisadi istehsal proseslərin hərəkətverici qüvvəsi nəzərdə tutulur.

İstənilən resursun potensialı müəyyən nəticə vasitəsilə reallaşır. İstifadə olunan resursun nəticəsinin müəyyən olunması onun potensialının inkişaf dərəcəsi haqda fikir söyləməyə imkan verir. Beləliklə, resurs tərkibi potensialın baza komponentidir, onun reallaşmasının nəticəsi isə potensialın qiymətləndirmə komponentidir.

Resurs və nəticə arasında sıx qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Bu şəkildə resurs və potensial özünün vahidliyində istənilən araşdırılan resursun imkanını və qüvvəsini açıqlayır. Nəticə etibarlı ilə resurs potensialını onun elementlərinin potensialı vasitəsilə araşdırmaq vacibdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, resurs potensialına dar mənada, ancaq təbii esurs. əmək, maliyyə, elmi-texnoloji potensialların tərkib elementlərinin məcmusu kimi baxmaq olmaz. Resurs potensialının qiymətləndirilməsinə belə yanaşma ancaq miqdar tərəfdən düzgündür. Təkrar istehsalın intensiv formalarına keçidin müasir şəraitində resurs potensialının bir tərəfli miqdar xarakteristikası özünü çox məhdud şəkildə göstərmişdir. Məsələn, əmək potensialının əmək qabiliyyətli və iqtisadi cəhətdən aktiv əhalinin miqdarı ilə müəyyən olunması onun səviyyəsi haqda heç də tam təsəvvür yaratmır. Keyfiyyət xarakteristikalarını da nəzərə almaq zəruridir: cins, yaş, təhsil, peşə hazırlığı, ixtisas və s. Buna görə də resurs potensialı miqdar və keyfiyyət xarakteristikalarının simbiozudur, həm də təkrar istehsalın intensiv amillərinin rolunun qüvvətlənməsi, güclənməsi ilə keyfiyyət parametrlərinin rolu artır.

Iqtisadi fəaliyyətə həlledici təsiri istehsal resursları, onların strukturu və optimal vəhdəti, nisbəti təsir edir. Istehsal resursların vacib xüsusiyyəti onların məhdudluğudur. Resurs potensialının tərkibində qeyri-məhdud (tükənməyən) resurslar da, məsələn, günəş enerjisi, atmosfer havası və s., bərpa olunan – su, meşə və s. resurslar da vardır. Onu qeyd etmək lazımdır ki, planetin su resurslarının tərkibində şirin su o qədər də çox deyildir. Dünya təsərrüfatı öz ehtiyacları üçün su ehtiyatının təqribən 10%-ni sərf edir və buna görə də rəasional su istifadə prinsiplərinə riayət etdikdə bu resurslara tükənməz kimi baxmaq olar. Məhz bərpa olunan resursların olması və vaxtilə onun qeyri-məhdudluğu, tükənməzliyi haqda təsəvvürlər XX əsrin 70-ci illərdə SSRİ-də ekstensiv inkişafın ÜDM-in artımının həlledici amilinə çevrilməsi resursların effektiv, səmərəli istifadəsi problemini dövlət siyasətində ikinci plana keçirmişdi. Digər tərəfdən dünya bazarında karbohidrogen ehtiyatlarına qiymətin dünya bazarında kəskin yüksəlməsi bu qeyri-səmərəli inkişaf yolunu əslində stimullaşdırdı.

Lakin bu illərdə ekoloji problemlərin kəskinləşməsi ilə bağlı resursların qeyri-məhdudluğu və tükənməzliyi haqda təsəvvür tədricən əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. İndiki dövrdə bu və ya digər resurs növlərinin qıtlığı bütün iqtisadi sistemlər üçün xarakterikdir. Çünki cəmiyyətin tələbatı daima dəyişir və artır. Belə

bir şəraitdə hər bir məhsul vahidi üçün sərf olunan resurs sərfinin azaldılması iqtisadi inkişafın həlledici amilinə çevrilir. Bunu əsas tutaraq inkişaf etmiş ölkələr, elmi-texniki tərəqqinin texnoloji irəliləyişlərə əsaslanaraq, məhsulun material fond tutumunun kəskin aşağı salmağa nail olmuşlar ki, bu da onlara resurslara qiymətin artmasını xeyli neytrallaşdırmağa imkan yaratmışdır.

Əgər inkişaf etmiş qərb ölkələrin iqtisadi inkişaf tarixinə amillər üzrə nəzər salsaq, onda onu görmək olar ki, onların iqtisadiyyatlarının təşəkkül tapması və sürətli inkişafı müstəmləkə ölkələrinin ucuz xammalına demək olar ki, qeyri-məhdud yiyələnmə imkanlarına, xammal və hazır məhsul arasında qiymətlərin əhəmiyyətli fərqinə əsaslanırdı. Bu hal hətta keçən əsrin 90-cı illərində də müşahidə olunurdu ki, bu dövrdə inkişaf etməkdə olan ölkələrin xammal əmtəələrinə qiymətlər kəskin şəkildə aşağı düşür və neftin qiyməti 8-9 dollar/barrelə çatır, inkişaf etmiş ölkələrin isə elm tutumlu əmtəələrinin qiymətlərinin təqribən 4-5 dəfə artır. Mövcud iqtisadi ədəbiyyata əsaslanaraq fikrimizcə resurs potensial kateqoriyasının tərkibinə təbii, əmək və s. ənənəvi resurslarla yanaşı, yeni elementləri-sahibkarlıq və informasiya potensiallarını da daxil etmək lazımdır. Bu, bazar fəaliyyəti amillərinin əhəmiyyətinin artması ilə, yeni tələbatların meydana gəlməsilə, ayrı-ayrı fərdlərin, əhali təbəqələrinin, bütünlükdə cəmiyyətin gözləmələri ilə şərtlənmişdir.

Beləliklə, müasir dövrdə milli iqtisadiyyatın resurs potensialı iqtisadi kateqoriyasının tərkibinə: təbii-resurs, əmək, sahibkarlıq, maliyyə, informasiya, elmi-texniki potensial və s. aid edilməsi məqsədə uyğundur. Bu gün inkişaf etmiş ölkələrdə materialtutumunun aşağı düşməsi ilə yanaşı onun elm tutumluluğu, resursun emal dərinliyinin artması, xərc-nəticə nisbətinin sonuncunun xeyrinə dəyişməsi iqtisadi inkişafda resurs amilinin rolunu xeyli zəiflətməmişdir.

Milli iqtisadiyyatın resurs potensialının strukturuna uyğun olaraq onun malik olduğu resurslar balansının dəyərləndirilməsi, elmi-texniki tərəqqinin təsiri, iqtisadiyyatın strukturunda bazar konyukturasında baş verən dəyişikliklərin ölkənin iqtisadi inkişaf strategiyasında nəzərə alınmasını zərurətə çevirdi. Bütün bunlar öz növbəsində resurs potensialının səmərəli istifadə elə bağlı optimal qərarların

verilməsi onun ayrı-ayrı üsürlərinin makroiqtisadi xarakteristikasının verilməsini və dəyərləndirilməsini tələb edir. Ayrı-ayrı iqtisadi ədəbiyyatlarda bu məsələyə münasibət müəyyən dərəcədə fərqli olsa da, zənnimizcə təbii resurs potensialı ictimai istehsalın inkişafının mühüm iqtisadi və siyasi amilidir. O, iqtisadi və texniki-texnoloji inkişafın, eləcə də ərazinin öyrənilməsinin mövcud səviyyəsində, indiki zamanda və perspektivdə insanın təsərrüfat və digər məqsədyönlü fəaliyyətində istifadə oluna bilən müəyyən ərazi ilə məhdudlaşdırılan təbii resursların bir hissəsini ifadə edir.

Təbii resursların strukturu, ehtiyatların həcmi, keyfiyyəti, tədqiq olunma, öyrənilmə dərəcəsi və təsərrüfatda mənimsənilməsinin istiqamətləri iqtisadi potensiala bilavasitə təsir edir. Zəngin və istismarı səmərəli olan təbii resursların olması həm tam olaraq dövlətin, həm də onun ayrı-ayrı regionlarının iqtisadi inkişafı üçün geniş hədudlar açır. Onu qeyd etmək lazımdır ki, təbii resurslar, onlara istehsal prosesində tələbatın yarandığı vaxtda istehsal resursları qismində çıxış edir. Lakin tələbatlar öz növbəsində təbii resursların mənimsənilməsinin texniki imkanlarının inkişafı prosesində meydana çıxır və genişlənir. Məsələn, neft yanacaq kimi hələ eramızdan 600 il əvvəl məlum idi, amma sənaye miqyasında yanacaq xammalı kimi 1860-cı ildən işlədilməyə başlanmışdı.

Məlumdur ki, iqtisadi potensialın hər hansı bir üsürünün reallaşdırılması imkanları hər şeydən əvvəl əmək resurslarının kəmiyyət və keyfiyyətini müəyyənləşdirir. Əmək potensialı elm və texnikanın inkişafının verilmiş səviyyəsində cəmiyyətin (əmək kollektivinin) malik olduğu və əməkqabiliyyətli əhəlinin sayı ilə, onun peşə-təhsil səviyyəsilə və s. ilə müəyyən olunan həqiqi mövcud olan və gələcəkdə istifadəsi ehtimal olunan əməyin miqdarını xarakterizə edir.

Uzun illərin konkret materiallarının təhlili göstərir ki, milli iqtisadiyyatın resurs potensialı elmi-texniki, texnoloji irəliləyişlər nəticəsində kəmiyyət və keyfiyyətcə əsaslı surətdə dəyişir. Göstərmək kifayətdir ki, ETT-nin nəticəsində dənizin əvvəllər mümkün olmayan dərinliklərindən böyük həcmdə neft çıxarılır, yaxud da əvvəllər yararsız hesab edilən quyulardan indi kifayət qədər neft hasil olunur və s. Bu mənada milli iqtisadiyyatın resurs potensialının həcminə, və

strukturuna elmi-texniki tərəqqinin informasiya texnologiyaların geniş tətbiqi mühüm təsir göstərir.

Bu zaman təhsil və ixtisas əmək potensialının qiymətləndirilməsinin əsas kəmiyyət meyarlarından biridir. İqtisadçılar tərəfindən aparılan konkret tədqiqatlar son illərdə elm vasitəsilə əldə olunan və inkişaf etmiş yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin əməyinin sərfi nəticəsində biliyin iqtisadi əhəmiyyətinin artdığını göstərir. XX əsrin ortalarında məlumdur ki, elmi aparıcı məhsuldar qüvvəyə çevrilməsi iqtisadi inkişafın resurs potensialı baxımından qiymətləndirilməsinin paradigmasını dəyişmişdir. Təcrübə göstərir ki, bir qayda olaraq inkişaf etmiş ölkələr iqtisadi inkişafın strukturunu onun malik olduğu resurs üstünlüklərinə uyğun formalaşdırmağa çalışır.

Yeni elm tutumlu texnologiyalar, o cümlədən informasiya-kommunikasiya texnologiyaları açıq müvafiq əmək potensialının və münasib maddi bazanın olduğu şəraitdə iqtisadi artımının amili olur.

Təcrübə göstərir ki, bir çox hallarda yeni texnologiyalar, kommunikasiya şəbəkələrinin inkişafı, qloballaşma-bütün bunlar əmək potensialının inkişafı üçün həddən artıq böyük imkanlar yaratmaqla yanaşı, həm də böyük risklər mənbəi ola bilər. Bu bir tərəfdən vətəndaşlarda həyat tərzinin formalaşdırılmasında böyük sərbəstlik əmələ gəlir, digər tərəfdən özünün həyat və fəaliyyətinə yüksək məsuliyyət yaranır, çünki insanların gənc yaşında əldə etdikləri təhsil minimumu bu zaman sonrakı təhsil üçün əsas kimi çıxış edir. Informasiyalı cəmiyyətdə daima yeni biliklər və yanaşmalara ehtiyac duyulur ki, onların tərkibi vaxtaşırı dəyişir.

Aydındır ki, təhsil sistemləri yeni reallıqlara, dəyişən şəraitə uyğun olaraq transformasiya olunmalıdır. Bu o deməkdir ki, bütünlükdə sistemi onun idarə olunması bütün mərhələ və həlqələrdə müvafiq dəyişikliyə məruz qalmalıdır. Məlumdur ki, təhsil çox yüksək resurs təminatı tələb etməsinə baxmayaraq onun maliyyələşdirmə imkanlarının məhdud olması ümumən sistemin səmərəliliyinin yüksəldilməsi və təhsil prosesinin maliyyələşdirilməsində subyektlərin geniş spektrinin birgə, müştərək iştirakı ilə reallaşdırılan tədbirlər həlledici və effektiv

olur. Əmək potensialının səviyyəsinin keyfiyyətinin resurs potensialının ümumi həcmində səmərəliliyin yüksəldilməsinə məhz bu mövqedən baxılmalıdır.

Beləliklə, insan resursları, onların bilikləri, yaradıcılıq qabiliyyətləri milli sərvətin əsasını təşkil edir və iqtisadi artımın, xalqın rifah halının, milli iqtisadiyyatın təhlükəsizliyinin təmin olunmasına. Onun rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsini imkan verir. Heç də təsadüfi deyildir ki, 1980-ci illərdə işgüzar dünyada həlledici rolunu «insan amili»nə ayıran, iqtisadi inkişafın yeni konsepsiyası meydana gəldi.

Məhz belə yanaşmanın nəticəsidir ki, son onillikdə qərb dövlətləri istehsalda «insan amilini» aktivləşməsi mexanizmində çox böyük irəliləyişə nail olmuşlar. Keçmiş Sovet İttifaqının təcrübəsi göstərdi ki, yüksək ixtisası və resurs potensialının olması onların avtomatik reallaşdırılmasını təmin etmir.

Bu baxımdan milli iqtisadiyyatın resurs potensialının səmərəli hərəkətə gətirilməsində ölkədə sahibkarlıq potensialını əməli cəhətdən reallaşdırmağa imkan verən effektiv iqtisadi mexanizmin mühitin olması müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Sahibkarlıq potensialı sahibkarlıq fəaliyyətinə qadir olan kadrların miqdarı və onların tam istifadə olunması şəraitində məcmu səmərəliliyi ilə (iqtisadi, sosial) xarakterizə olunur. Sahibkarlığın bu funksional xüsusiyyəti onun təbiətini tədqiq edən və sahibkarlıq fəaliyyətini təkcə mənfəətin əldə olunması ilə deyil, həm də bütün istiqamətlərdə innovasiyaların tətbiq olunması ilə, resursların yeni kombinasiyasının əldə olunmasına əlaqələndirilməsinə istiqamətlənən fəaliyyətidir. İnkişafın sahibkarlıq tipii innovasiya amilinin (yeni texnika-texnologiya, təşkilətmə və s.) üstün istifadəsilə bağlı olduğundan o nəinki ancaq yeni resursların yeni kombinasiyalarının əldə olunmasına, həm də həmin proseslərin sabit təkrar istehsal əsasında formalaşmasını təmin etməyə istiqamətlənir.

İqtisadiyyatın inkişafının innovasiya tipinin təşəkkül tapmasında digər münasibətdə istehsal amillərindən istifadədə koordinasiyaedici, inteqrasiyaedici rol oynayaraq sahibkarlıq potensialı amillər sisteminin formalaşmasını onların optimal proporsional nisbətdə tətbiqinə imkan verir. Bu funksiyanın yerinə yetirilməsi firmaların, şirkətlərin iqtisadi dayanıqlığının təmin etməklə yanaşı innovasiya-

investisiya layihələrinin reallaşdırılmasında hər bir resursun istifadəsinin kəmiyyət və keyfiyyətə optimallaşdırılması, yüksək səmərəlilik, mənfəətlilik meyarları əsas götürülməli sahibkarlıq fəaliyyətini təmin edir.

Qeyd olunanlar belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, sahibkarlıq potensialı təsərrüfat sistemlərinin innovasiya tipinin formalaşmasının mühüm amili olmaqla innovasiya məqsədlərilə (əmtəə və xidmətlər), innovasiya vasitələrilə (yeni texnika, yeni texnologiya, yeni ideyalar və s.) müəyyən sosial-psixoloji şəraitdə həyata keçirilən xüsusi təşkilati-idarəedici şərtlərlə bağlı olan spesifik, eyni zamanda mürəkkəb kateqoriya olmaqla onun tələblərinin reallaşdırılması milli iqtisadiyyatın resurs potensialının həcmnin və səmərəliliyinin yüksəldilməsində müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Təhlil göstərir ki, bütünlükdə ölkənin məcmu resurs potensiallarını müəyyən edən konkret istiqamətlərin normal, ahəngdar və səmərəli təkrar istehsal rejimində reallaşdırılması hər şeydən əvvəl sosial-iqtisadi proseslərin gəlirlərin formalaşdırılması və bölüşdürülməsinin effektiv dövlət tənzimlənməsi sisteminin yaradılması və reallaşdırılmasını tələb edir. Bu baxımdan artıq bu dərk olunmuş həqiqətdir ki, müasir dövrdə dövlət tənzimlənməsi yolu ilə milli iqtisadiyyatın resurs potensialının formalaşdırılması inkişafı və onun səmərəli reallaşdırılması üçün əlverişli şərait yaratmaqdan bir ölkədə davamlı iqtisadi inkişafa nail olunması mümkün deyildir. Bu məsələnin yeni təşəkkül tapan, bazar sistemə keçən müstəqil dövlətlərə postsovet ölkələri, o cümlədən Azərbaycan Respublikası üçün əhəmiyyəti çox böyük və müstəsnaadır.

1.2. Mineral xammal ehtiyatları əsas sərvət və resurs kimi əhəmiyyəti

Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikasının əsas sərvətlərindən biri onun yerin təkində olan mineral xammal ehtiyatıdır. Mineral faydalı qazıntılar təbii zənginliyin mühüm tərkib hissəsi olmaqla dövlətin iqtisadi, sosial-siyasi və müdafiə müstəqilliyini müəyyən edən vacib amillərdən biridir. İqtisadiyyatın bir çox sahələrinin sürətli inkişaf templəri mineral xammaldan istifadəyə əsaslanır. Ölkə

alimlərinin apardığı çoxillik geoloji-kəşfiyyat işləri nəticəsində respublikanın iqtisadi potensialını müəyyənləşdirən etibarlı mineral xammal bazası yaradılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda Azərbaycan Respublikasının mineral-xammal bazası neft və qaz istisna olmaqla 340-dan artıq qara, əlvan və nadir metal filizləri, qızıl filizi, qeyri-filiz xammalı və tikinti materialları, yeraltı şirin, mineral, termal və sənaye (yodlu-bromlu) suları və s. yataqlarının sənaye ehtiyatlarından ibarətdir. Respublikanın potensial mineral-xammal ehtiyatlarının 28 əsas faydalı qazıntı növü üzrə (neft, qaz və yanaşı komponentlər nəzərə alınmadan) son məhsula görə ümumi dəyəri dünya bazarı qiymətləri ilə ilkin olaraq təqribən 40-45 milyard ABŞ dolları həcmində qiymətləndirilir.

Kəşf olunmuş faydalı qazıntı yataqlarının 40%-ə qədəri hal-hazırda istismar edilir və onların bazasında respublika dağ-mədən sənayesinin əsasını təşkil edən hasilat müəssisələri fəaliyyət göstərir. Aydındır ki, elmin-texnikanın, texnologiyanın inkişafı, habelə respublikamızın maliyyə imkanlarının genişlənməsi yaxın gələcəkdə bu ehtiyatların həcmi xeyli artırmağa imkan verəcəkdir. O da məlumdur ki, bir sıra faydalı qazıntı yataqlarının sənaye ehtiyatları nəinki respublika, hətta vaxtilə ümumittifaq əhəmiyyəti daşıyırdı. Hasil edilən xammalın emalı və son məhsulun alınması bir çox hallarda Azərbaycandan kənarında baş verirdi.

Ölkəmizdə kəşf olunmuş təbii xammal yataqlarının imkanları Azərbaycan ərazisinin yüksək perspektivliyi, mineral-xammal bazasının mövcud vəziyyəti, balansı, respublikada dağ-mədən sənayesinin inkişaf etməsinə və yeni sənaye sahələrinin yaradılmasına əlverişli imkanlar yaradır.

Mövcud iqtisadi ədəbiyyata, müvafiq sahə, nazirliklərinin hesabatlarına əsasən qeyd edə bilərik ki, ölkəmizdə qara və əlvan metallurgiyanın inkişafı üçün müəyyən xammal zəmini vardır. Belə ki, qara metallurgiyanın mineral xammal bazası Daşkəsən qrupu kobalt saxlayan maqnetit filizi, Daş-Salahlı gəntonit gili və Xoşbulaq flyus əhəng daşı yataqları ilə təmsil olunaraq, ehtiyatların dəyərinə görə respublikanın potensial ehtiyatlarının 10,4%-ni təşkil edir. Daşkəsən qrupuna daxil olan Daşkəsən, Cənubi Daşkəsən və dəmirli maqnetit filizi yataqlarının 9,75%-i

sənaye ehtiyatları dəyərinə görə xüsusi yer tutur. Onların əsasında Azərbaycan filizsaflaşdırma kombinatı fəaliyyət göstərir və son zamanlara qədər onun məhsulu (dəmir konsertantı) Gürcüstanın Rustavi metallurgiya kombinatının tələbatını tamamilə ödəyirdi. Yataqların qalıq ehtiyatları kombinatı 90 il müddətində xammala təmin etmək imkanına malikdir. Dəmir filizləri kompleks olaraq tərkibində sənaye miqyasında kobalt saxlayırlar. Bununla yanaşı Daşkəsən rayonunda hazırda istismar edilməyən Şimali Daşkəsən kobalt yatağı da yerləşir.

Qara metallurgiya üçün əsas komponentlərdən biri hesab olunan bentonit gillərinin unikal ehtiyatları Dağ Salahlı yatağının payına düşür. Yataq istismar olunur. Ehtiyatların 50%-i narın döyülmüş dəmir konsentratlarının kürəcik şəklinə salınması üçün yararlıdır. Xoşbulaq flyuz əhəngdaşı yatağının sənaye ehtiyatı 50 milyon ton miqdarında kəşf edilmişdir. Beləliklə, respublikada kürəcik şəklinə salınmış və flyuslanmış dəmir konsentratlarının istehsalı üzrə müəssisənin yaradılması üçün bütün imkanlar mövcuddur.

Əlvan metallurgiyanın mineral-xammal bazası əsasən alunit, miss, qurğuşun, sink, molibden, kobalt, civə, sürmə və s. Yataqları ilə təmsil olunaraq, kəşf edilmiş ümumi ehtiyatlar respublikanın mineral-xammal bazasının əsasının 43,7% təşkil edir. 2007-ci illə müqayisədə 2012-ci ildə sənayedə müasir texnologiyaların tətbiqi ilə yeni məhsullar istehsalı 5,5 dəfə artmışdır. Müasir dünyamızdakı meylləri nəzərə alaraq 2010-cu ilin sonunadək ICI ingilis texnologiyası bazasında metanol istehsalı üzrə iri kimya zavodu istehsala veriləcəkdir. Metanol neftin və qazın ən səmərəli alternatividir.

Mütəxəssislərin hesablamaları göstərir ki, respublikanın potensial ehtiyatlarında Zəylik yatağının alunit filizləri ilə təmsil olunan alüminium xammalının (13,4%) əhəmiyyətli rolu vardır. Yatağın sənaye ehtiyatları onun əsasında fəaliyyət göstərən Gəncə alüminium zavodu 40 ildən artıq müddətə xammalla təmin etmək iqtidarındadır.

Son illər Gədəbəy filiz rayonunda Qarabağ miss-porfir yatağının (318 min ton) kəşfiyyatı aparılmış, Balakən-Zakatala filiz rayonunda isə Mazımçay miss-kolçedan yatağının ehtiyatları (350 min ton) qiymətləndirilmişdir.

Əlvan metallurjiyanın mineral-xammal bazasının özəyini Balakən-Zakatala filiz rayonunda yerləşən Filizçay qrupu (Filizçay, Kasdaq, Katex, Saqator, Karabçay) kolçedan-polimetal yataqlarının iri sənaye ehtiyatları təşkil edir. Filizçay kolçedan-polimetal yatağı Avropanın ən zəngin yataqlarından biridir. Filizlər kompleks olaraq tərkibində əsas qiymətli komponentlər - mis, sink, qurğuşun, gümüş, kükürd, yanaşı komponentlər - qızıl, bismut, kobalt, kadmium, selen, tellur saxlayırlar. Filizçay qrupu yataqlarının sənaye istismarına cəlb edilməsi ildə 25,4 min ton miss, 32,6 min ton qurğuşun, 79,6 min ton sink, 1,05 qızıl, 85 ton gümüş, digər əsas və yanaşı qiymətli komponentlərin istehsalını təmin edəcəkdir. Beləliklə, respublikanın şimal-qərb bölgəsində yüksək rentabelli dağ-mədən-metallurjiya kompleksinin təşkili üçün mötəbər xammal bazası yaradılmışdır.

Kəlbəcər və Laçın rayonlarının ərazisində 6 civə və bir neçə zəngin qızıl yatağı kəşf edilmişdir. Kəlbəcər rayonunda Şorbulaq və Ağyataq civə yataqlarının ehtiyatı əsasında 1980-ci ilə qədər Şorbulaq civə istehsalı üzrə zavod qurğusu fəaliyyət göstərirdi. Naxçıvan MR Ordubad filiz rayonunda yüksək perspektivliyə malik Əylis sürmə yatağı aşkar edilərək hazırda qiymətləndirilməkdədir.

Son illərdə respublikada qızılçıxarma sənayesinin xammal bazası yaradılmışdır. Respublikanın potensial ehtiyatlarının ümumi dəyərində qızıl və gümüşün (kompleks filizlər nəzərə alınmaqla) əhəmiyyətli rolu vardır (6,3%). Hazırda Azərbaycan Respublikası qızılın sənaye ehtiyatlarına görə Avropanın və Asiyanın bir sıra ölkələrindən irəlidədir. Alimlərimiz tərəfindən iki qızıl yatağının sənaye ehtiyatları təsdiq edilmiş və altı qızıl yatağının qiymətləndirilməsi başa çatdırılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda Ermənistan Respublikası tərəfindən qanunsuz olaraq istismar edilən Zod yatağının qızıl ehtiyatlarının 73,3%-i Azərbaycan Respublikasının Kəlbəcər rayonu ərazisində yerləşir. Böyük Qafqazın Cənub yamacında «qara şist» tipli qızıl filizləşməsi aşkar edilmişdir.

Kimya sənayesinin inkişaf etdirilməsi üçün respublikada kifayət qədər mineal-xammal növü mövcuddur. Xıllı, Neftçala, Babazənən, Mişovdağ, Binə-Şovsan yodlu-bromlu su yataqları keçmiş ittifaqın ümumi yod-brom ehtiyatının 35%-ni özündə cəmləşdirmişdir. İki yatağın əsasında Yeni Neftçala yod-brom və

Bakı yod zovadları fəaliyyət göstərir. Yodlu-bromlu su yataqlarının istismarı ildə 20 milyon dollar xalis gəlir əldə etməyə imkan verərdi. Nehrəm daş düzü (736 mln. ton) və Zəngilan kimyəvi təmiz əhəngdaşı (130 min ton) yataqlarının iri sənaye ehtiyatları əsasında Naxçıvan MR-da soda, xörək duzu və s. istehsalı üzrə müəssisənin yaradılması əsaslandırılmışdır. Daş duz ehtiyatlarının ümumi dəyəri potensial ehtiyatların 27,3%-ni təşkil edir.

Qeyri-ənənəvi xammal sırasında iri ehtiyatlara malik Aydağ yatağının seolitləri xüsusi yer tutur. Təbii seolitlərin ixrac edilməsi üçün də potensial imkanlar mövcuddur.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda respublikamızın ərazisində qiymətli, yarımqiymətli və bəzək daşlarının bir sıra yataqları qiymətləndirilmiş, müxtəlif regionlarında yanar şist, təbii mineral boyaq, şora və s. yataqlarının və kəşfiyyatı aparılır.

Respublikanın dövlət balansında qeydə alınan kifayət qədər termal və mineral su yataqları mövcuddur. İstilik enerjisi qıtlığının mövcudluğu şəraitində termal suların kurort zonalarının salınmasında texnoloji-istehsal proseslərində və s. İstifadəsinin əvəzsiz rolu vardır. Sanatoriya-kurort, müalicə-sağlamlıq komplekslərinin genişləndirilməsi və yenilərinin yaradılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən mineral-termal və mineral suların böyük ehtiyatları (gündə 20 min kubmetr) 32 yataq üzrə qeydə alınmışdır.

Kəşf edilmiş faydalı qazıntı yataqlarının sənaye ehtiyatları onların bazasında mineral-xammalın hasilatı və emalının, son məhsulun buraxılışı üzrə yüksək rentabelli yeni sənaye sahələrinin yaradılmasını və uzun müddət fəaliyyət göstərməsini təmin etmək iqtidarındadır.

Mineral sərvətlərin axtarışı, kəşfiyyatı və sonrakı istismarı zamanı ətraf mühitin mühafizəsində dövlət tənzimlənməsinə xüsusi fikir verilməlidir. Belə ki, açıq üsulla faydalı qazıntı yataqlarının istismarı bir tərəfdən ucuz başa gəlsə də, digər tərəfdən torpağın məşsuldarlığını azaldır, relyefin dəyişməsinə-yəni torpağın erroziyaya uğramasına səbəb olur. Bəzən mədənlərdən əldə edilən mineralların tərkibindən bir və ya bir neçə element çıxarılır, qalanı isə texnoloji proseslər

təkmilləşdirilmədiyindən tullantı kimi atılır. Mineral sərvətlərdən təsərrüfatsızlıqla istifadə edilməsinə qətiyyənlə yol verilməzdir.

Hazırda dünyanın bütün ölkələrində dövlət tənzimlənməsi yolu ilə mineral sərvətlərin üzə çıxarılmasına və onlardan kompleks istifadə edilməsinə xüsusi fikir verilir, həm də onların mövcud və gələcək ehtiyatları proqnozlaşdırılır.

Mineral sərvətlərin ehtiyatı heç də tükənməz deyildir. Hesablamalar göstərir ki, bəzi metalların və qeyri-filiz faydalı qazıntıların miqdarı 30-40 ildən sonra tükənə bilər. Ona görə də mineral sərvətlərdən qənaətlə, optimal və məqsədəuyğun istifadə edilməlidir.

Bütün bunları nəzərə alaraq Azərbaycan dövləti alternativ enerji mənbələrinin bərpa olunan resursların təkrar istehsalının genişləndirilməsinə və mövcud resurslardan səmərəli istifadə ilə bağlı çox böyük miqyaslı işlər görür, layihələr reallaşdırır və gələcək üçün konkret strateji planlar qəbul edir. Belə ki, 2005-ci ildə ölkəmizdə davamlı inkişaf konsepsiyası regionların sosial-iqtisadi inkişafının iki dövlət proqramının qəbulu və uğurla həyata keçirilməsi bu istiqamətdə çox böyük işlər görüldüyünü göstərir. Bununla bağlı bircə faktı qeyd etmək istərdik ki, son illərə kimi ölkəmizdə istilik elektrik stansiyalarında istehsal olunan hər kV saat elektrik enerjisinə 450 qramdan çox sərti yanacaq vahidi sərf olunurdusa, son illərdə ölkəmizdə tikilən yeni elektrik stansiya modullarında bu rəqəm cəmi 200 sərti yanacaq vahidi sərf olunur.

Məlumdur ki, müasir iqtisadiyyatın inkişafının mühüm hərəkətverici qüvvəsi yüksək mənfəət götürməkdir. Bu məqsəd regionların təbii imkanlarından səmərəli istifadə olunması, ətraf mühitin mühafizəsi mənafeylərlə ziddiyyət yarada bilər. Belə şəraitdə regionlarda təsərrüfatçılıq formalarının inkişafının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi və bu inkişafın regionların təbii-təsərrüfat imkanlarına uyğunlaşdırılması diqqət mərkəzində olmalıdır.

Yuxarıda qeyd edilənləri ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmək olar ki, bazar münasibətləri şəraitində iqtisadi inkişafın mühüm məsələlərindən biri də resurs amili və ondan istifadənin dövlət tənzimlənməsi problemdir. Təsərrüfat subyektəri tərəfindən təbii resurslardan istifadənin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi

məqsədlə konkret istiqamətlər üzrə yeni strateji dövlət proqramının hazırlanması və reallaşdırılması məqsədəuyğun olardı.

Biz bu bölmədə milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafında resurs potensialı və ondan istifadənin nəzəri-metodoloji problemləri tədqiq etməyə, respublikamızın bəzi resurslar üzrə konkret imkanlarını dəyərləndirməyə cəhd etdik. Məlumdur ki, ölkəmizin əsas təbii resurs potensialı karbohidrogen ehtiyatları ilə bağlıdır. Tədqiqatın bütün sonrakı gedişi neft-qaz resursları, ondan istifadə nəticəsində əldə olunan gəlirlərin səmərəli istifadəsinin dövlət mexanizminin konkret təhlil və dəyərləndirilməsinə əsaslandığına görə biz bilərəkdən neft-qaz resurslarını tədqiqatın bir hissəsinə cəlb etmədik. Əslində isə neft resursları ilə səmərəli istifadənin dövlət tənzimlənməsi problemi bütünlükdə milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmin edilməsində müstəsna əhəmiyyəti vardır.

Qeyd olunduğu kimi, bu gün Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının inkişafının əsas amili neftlə bağlıdır. Bu isə öz növbəsində neft hasilatının pay bölgüsü və istifadəsinin iqtisadi mexanizmi və modellərinin dünya təcrübəsinin öyrənilmə mexanizmi və onların ölkəmizə tətbiqinin araşdırılmasını və dəyərləndirilməsini tələb edir.

1.3. Neft resurslarından istifadənin dövlət tənzimlənməsi modelləri və onun xarakterik cəhətləri

Neft-qaz hasilatının artımı və əldə olunan gəlirlərdən istifadənin dövlət tənzimlənməsi sisteminin modelinin xarakterik cəhətlərinin aşkar çıxarılması, dəyərləndirilməsi resursların mənimsənilməsi prosesində dövlətin iştirakı formalarının, yerinin və rolunun müəyyən edilməsi bu sferada tətbiq olunan hüquqi və iqtisadi mexanizmlərin zəngin dünya təcrübəsinin tədqiqini, öyrənilməsinə nəzərdə tutur və onların ölkəmizə tətbiqi prinsiplərini əsaslandırmağa imkan verir. Belə təhlilin məqsədyönlüyü neft sektorunun Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün xüsusi əhəmiyyətliyi, dünya və milli iqtisadiyyatın inkişaf meyllərinə uyğun neft

resurslarının istifadəsinin dövlət tənzimlənməsinin işlənilib hazırlanması və tətbiqinin zəruriliyi ilə müəyyən olunur.

Bu sferada xarici təcrübənin öyrənilməsi göstərir ki, ümumi cəhətlərə baxmayaraq onlar ayrı-ayrı ölkələrdə tətbiq olunan tənzimləmə modelindən irəli gələrək fərqli prinsiplərə malik olurlar. Həmin modelin xarakterik cəhətləri aşağıdakılarla şərtlənir:

- dövlətin siyasi quruluşunun müxtəlifliyi;
- milli iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsi;
- regionda gedən geosiyasi problemlərin kəskinliyi;
- iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin tətbiq olunan modellərinin müxtəlifliyi;
- ölkənin iqtisadiyyatında təbii resurslardan istifadənin əhəmiyyətliyi;
- neft hasilatının geoloji-coğrafi şəraiti və s.
- ölkənin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya dərəcəsi və s.

Təhlil göstərir ki, misal üçün ABŞ-da neft hasilatının əsas hissəsi özəl şirkətlər tərəfindən həyata keçirilir, Norveçdə isə əsas neft hasilatı şirkət dövlət neft şirkətidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə ABŞ-da dövlət tənzimlənməsi sahəsində neft kompleksinin proqramlaşdırılmasının mükəmməl və effektiv bir sistemi qurulmuşdur. Bu sistemin əsas əlamətləri ölkənin neft sektorunun vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, sahənin inkişafının perspektiv məqsədlərinin ölkə iqtisadiyyatının ümumi perspektiv məqsədlərinə uyğunlaşdırılması; dövlət tərəfindən ölkənin neft kompleksinin iqtisadi, siyasi, sosial və elmi-texniki aspektlərinin uzlaşdırılması; neft kompleksinin inkişafının əldə olunmasına istiqamətlənmiş qanunverici və inzibati tədbirlər sisteminin işlənilib-hazırlanması, dövlət orqanları tərəfindən neft sektorunun proqramlaşdırılması kimi çox mühüm məsələləri əhatə edir.

Neft sektorunun inkişafının dövlət proqramları, əsasən dolayı tənzimləmə metodları vasitəsilə həyata keçirilir və əhəmiyyətli dərəcədə indikativ xarakter daşıyır. Dövlət proqramında, xüsusi korporativ maraqlarına malik olan ölkənin iri

neft şirkətlərinin koordinasiya olunmuş fəaliyyəti əsas tutan real proqramları tərtib olunur.

Bu problemin həllində əsas aparıcı rol ABŞ-ın Energetika Nazirliyinin üzərinə düşür. Bu baxımdan ABŞ-da Energetika Nazirliyinin əsas vəzifəsi maksimal səviyyədə milli ehtiyaclara cavab verən energetika siyasətinin işlənilib-hazırlanması və vahid energetika sisteminin yaradılmasıdır. Nazirlikdə xüsusi olaraq, neft sektorunda informasiya sisteminin başlanğıcını qoyan informasiya şöbəsi təşkil olunmuş və onun strukturu aşağıdakı vəzifələrlə müəyyən olunur: neftin hasilatı və ehtiyatların müəyyənləşdirilməsi, neft şirkətlərinin maliyyə göstəriciləri haqda məlumatların əldə olunması, tələbin idarə edilməsinin ehtimal olunan variantlarının işlənilib hazırlanması və ekstremal şəraitlərdə enerji resurslarının təchizatı üzrə təkliflərin işlənilib hazırlanmasından ibarətdir.

Maliyyə Nazirliyi neft şirkətlərinin maraqlarına toxunan vergi və güzəştlər sistemini idarə edir və bu sistem vasitəsilə neft təklifinin həcmi və xarakterinə bilavasitə təsir göstərmək imkanına malik olur. Bütünlükdə hüquqi baxımdan bu prosesin normal gedişinə Ədliyyə Nazirliyi nəzarət edir. Belə ki, əgər neft şirkətləri kapitalın və istehsalın təmərküzləşməsinin müəyyən meyarları üzrə sahə üçün həddən artıq nəhəng həddə çatırsa onda Ədliyyə Nazirliyi onların parçalanmasını həyata keçirir. Nazirliyin öhdəlikləri dairəsinə neft sahəsində rəqabətin dəstəklənməsi, kiçik biznesə köməyin göstərilməsi, bir şirkət tərəfindən digərlərinin alınması, əldə olunması üzrə sövdələşmələrə müəyyən məhdudiyyətlərin qoyulması kimi funksiyalar aid edilir.

ABŞ-da neft şirkətlərinin fəaliyyəti nəticəsində yaranmış ekoloji vəziyyəti ətraf mühitin mühafizəsi üzrə qurumlar nəzarət edirlər. Bütün bunlarla yanaşı neft şirkətləri öz vəzifələrinə uyğun olaraq şəhərlərdə enerjinin istifadəsi standartlarının işlənilib hazırlanması, enerjiyə qənaətin edilməsi üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi, yəni neft və qaza tələbatın azaldılması üçün şəraitin yaradılması daxil olan Mənzil Tikinti Nazirliyi ilə əlaqəli fəaliyyət göstərməsi məqsədəuyğun sayılır. Ümumiyyətlə, ABŞ-da qeyd olunan proqramları reallaşdırmaq üçün neft

şirkətlərinin fəaliyyətinə bilavasitə təsir etmək qabiliyyətinə malik olan 23 federal nazirlik və agentlik fəaliyyət göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Norveçdə yerin təkinin istifadəsi, proseslərin dövlət tənzimlənməsinin müxtəlif orqanları arasında səlahiyyət və məsuliyyətlərin bölüşdürülməsi prinsipləri və mexanizmləri daha şəffaf və maraqlı görünür. Dövlət idarəetmə orqanları aşağıdakıları daxil edir: Neft və Enerji Nazirliyi, Yerli İdarəetmə Nazirliyi, Norveç Neft Direktorluğu «Statoyl», Dövlət Neft Şirkətini. Bu təşkilatlar arasında Neft Direktorluğunun yerinə yetirdiyi funksiyalar diqqəti daha çox cəlb edir. Onları aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

- qanunlara, normalara, lisenziyalaşma şərtlərinə, habelə, neft kəşfiyyatı prosesinə, işləmələrə inzibati və maliyyə nəzarətlərinin həyata keçirilməsi;
- işlərin təhlükəsiz aparılması şəraitinin yoxlanılması;
- hökumət tərəfindən təsdiqlənən şərtlərə uyğun olaraq kəşfiyyata və yataqların işlənməsinə nəzarətin həyata keçirilməsi;
- kəşfiyyata və yataqların işlənməsi məsələləri üzrə hökumətə məsləhət xidmətlərinin göstərilməsi.

Göründüyü kimi Neft Direktorluğunda nəinki geoloji və texnoloji bölmələr, həm də iqtisadi, vergi və hüquqi bölmələr də fəaliyyət göstərir ki, bu da kompleks şəkildə neft sektorunun tənzimlənməsinin bütün problemlər sisteminin araşdırmağa imkan verir.

Bütün bunlarla yanaşı əksər xarici dövlətlərdə neft sənayesində qəbul olunan qərarlara yuxarıda qeyd olunanla bərabər mülkiyyət münasibətlərinin, vergi və kredit siyasətinin qiymət və hasilatın səviyyəsinin, əmək münasibətlərinin tənzimlənməsini və digər proseslərə dövlət müdaxiləsini nəzərdə tutur.

Əvvəldə qeyd edilən tənzimləmə istiqamətlərində neft sənayesi ilə bağlı mülkiyyət münasibətlərinin tənzimlənməsi müstəsna əhəmiyyəti vardır. Dövlət tərəfindən mülkiyyət hüququnun reallaşdırılmasının ona xüsusi əhəmiyyət verilməsi onunla şərtlənir ki, bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət ya iri torpaq sahibkarı, mülkiyyətçisi kimi, ya da ki, əsas enerji şirkətlərinin bilavasitə sahibi kimi çıxış edir. Belə ki, ABŞ-da dövlətə quru ərazinin 32% və 2,5 min metrə

dəriniyi sahilboyu ərazisinin 97% məxsusdur ki, burada da mütəxəssislərin qiymətləndirilmələrinə görə ölkənin neft ehtiyatının 85%-ə qədəri cəmləşə bilər. Bununla da dövlət neft yataqlarının, ehtiyatlarının istismara hazırlanması və istismarı mərhələlərində sahibkarlıq fəaliyyətinə nəzarətin və tənzimlənməsinin həyata keçirilməsi üçün iqtisadi-hüquqi əsas malik olur. Bu isə bir tərəfdən milli suverenliyinin, enerji-iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması, digər tərəfdən isə dövlətin kommertiya maraqlarının uğurla reallaşdırılmasına və bir çox hallarda beynəlxalq siyasi proseslərə müdaxilə imkanının verir.

İnkişaf etmiş xarici ölkələrdə iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsi sistemi istənilən təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin zəruri əsası olan koordinasiya mexanizmi kimi çıxış edir. Belə bir şəraitdə neft-qaz biznesi sferasında dövlət və yerli şirkətlərin qarşılıqlı münasibətləri, hər bir tərəfin fəaliyyət şərtlərinin, hüquq və öhdəliklərinin əks olunduğu müqavilə ilə müəyyən olunur. Həmin müqavilənin əsasında onun iştirakçılarının məqsədlərinin vahidliyi və maraqlarının qarşılıqlı uzlaşması durur ki, bu da hər iki tərəf üçün maksimum mənfəətlə iqtisadi nəticəyə nail olmağa imkan verir. Bu zaman əsas məqsəd yataqların kəşfi və işlənməsi ilə yanaşı karbohidrogen xammal ehtiyatlarının iqtisadi cəhətdən səmərəli hasilat həcminə nail olmaqdan ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, əsas məqsədlərlə yanaşı tərəflərin hər biri üçün ayrılıqda vacib olan digər məqsədlər də mövcuddur. Ən son nəticədə bütün qeyd olunan məqsədlərin reallaşdırılması üçün hər iki tərəfin maraqlarını tarazlaşdırmağa imkan verən razılaşma mexanizminin işlənilməsi tələb edilir.

Belə şəraitdə dövlət özəl şirkətlərin bilik və təcrübələrinin neft hasilatının artırılmasına cəlb olunmasında maraqlı olur. Belə ki, əlavə xərclərin tələb olunmasına baxmayaraq şirkətlər öz kapitallarının neft-qaz sahəsinə qoyuluşunu həyata keçirməyə səy göstərirlər. Dövlət şirkətlərlə öz münasibətlərinin tarazlığına nail olmaq üçün bu və ya digər şəkildə bu əlavə xərclərin kompensasiya edilməsinə çalışmalıdır. Təcrübə göstərir ki, müvafiq dövlət orqanları ilə neft yataqların kəşfiyyatı və işlənməsi üzrə sazişlərin bağlanması haqda şirkətlər tərəfindən qərarların qəbul edilməsi məhz bundan çox asılı olur. Eyni zamanda son nəticədə

şirkətlərin rəhbərliyi tərəfindən yekun qərarların qəbul olunmasında geoloji axtarış və geoloji kəşfiyyat işlərinin aparılması, habelə qiymətlərin və konyukturanın dəyişməsilə bağlı risklərin dövlət tərəfindən kifayət qədər zəmanətin verilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, dövlət və şirkətlər arasında münasibətlərin sabitliyinin dəstəklənməsi üçün risk və riskə görə təminat arasında tarazlıq tələb olunur.

Bununla bağlı olaraq, bir çox ölkələrdə müqavilələrdə yataqların icarə şərtlərinin müəyyən olunmasına böyük diqqət ayrılır [16]. Müqavilələrin müxtəlif formalarında torpaq sahələrinin icarə şərtlərinin fərqli olmasına baxmayaraq, bütün razılaşmalarda aşağıdakı əsas parametrlər nəzərə alınır: xərclərin ödənilməsi və mənfəətin bölüşdürülməsi mexanizmləri; nəzərdə tutulmuş işlərin aparılmasına ayrılan icarə müddəti; icarəyə götürülmüş sahələrinin torpaq sahibinə qaytarılması (ödənilməsi) qaydası və şərtləri və s. Bu zaman xüsusilə çoxtərəfli sazişlərdə gözlənilməz təsadüflərlə bağlı şərtlər də nəzərə alınır ki, onlara aşağıdakıları aid etmək olar: yeni qanunların qəbulu və ya onlara düzəlişlərin qüvvəyə minməsi nəticəsində şirkətlərin iqtisadi maraqlarının müdafiəsi, yataqların az tədqiq olunan sahələrinin öz hesabına işlənməsi üzrə işlərin təşkili qaydası və s. Bununla da hər bir tərəfin maraqlarına riayət olunmasına kifayət qədər hüquqi zəmanət yaradılır.

Dövlətin bu sahədə fəaliyyətinin vacib istiqamətlərindən biri istehlakçıların inhisarların təzyindən müdafiəsi, yəni antiinhisar fəaliyyətidir. Məlumdur ki, bu funksiya ABŞ-da Ədliyyə Nazirliyinə və Federal Ticarət Komissiyasına həvalə olunmuşdur. Əgər gizli sövdələşmə faktı, yəni neft şirkətlərinin hasilat və qiymət sahəsində razılaşdırılmış siyasətinin aparılması aşkar olunursa, onlar məhkəmədə iddia qaldırırlar, bu və ya digər şirkətin neft və neft məhsullarının hasilatı, emalı, satışı səviyyəsinin müəyyən hədd göstəricisindən çox olmamasına nəzarət etdilər. Bu halda onlar şirkətin regional strukturunu antitrust qanunlarının tələblərinə uyğunlaşdırmaq məqsədilə şirkətin yerli filiallarını məcburi qaydada yenidən satmağa və onları böyük miqdarda cəriməyə cəlb edə bilərlər.

ABŞ-da müasir neft konsernləri istehsal sferasında və bazarda fəaliyyəti daha çox onun qiymətli kağızlar bazarında vəziyyəti ilə şərtlənən iri səhmdar

şirkətləri kimi xarakterizə oluna bilərlər. Bu dövlətə bazar mexanizminin tənzimlənməsini birbaşa metodlarla, həm də qiymətli kağızlar sferasına təsir göstərmək imkanı verir. Burada həlledici mövqe Qiymətli kağızlar və Birjalar üzrə Komissiyasına məxsusdur. O, uzunmüddətli xarakterli (qısamüddətli kredit, qısamüddətli öhdəliklərlə ikinci dövriyyəsi ilə ABŞ Federal ehtiyat sistemi ilə tənzimlənir) qiymətli kağızların emissiyası ilə, ticarəti və vasitəçiliyi ilə məşğul olan əsas xüsusi və digər institutların fəaliyyətini tənzimləyən qanunlar və təlimatlar hazırlamaq səlahiyyətinə malikdirlər. Kommissiyanın öz qarşısında bu sahədə qoyduğu vəzifə «intermidasiya»nın gücləndirilməsi termini ilə ifadə olunur. Maliyyə sferasında, real bazarlarda «azad rəqabətin» olduğunu başqa sözlə, yəni komissiya pul fondlarının sürətli və yumşaq formalaşdırılması və onların maliyyə vasitəçiliyi sisteminin köməyi ilə daha mənfəətli sahələrə yönəldilməsi üçün şəraitin olduğunu göstərir. Kommissiyanın tənzimləmə sferasına müxtəlif maliyyə institutları daxildir: investisiya bankları (qiymətli kağızların emissiyasında vasitəçilər və buraxılışın bölüşdürülməsinin ilkin zəmanətləri), fond birjalrı, birja və qeyri-birja qiymətli kağız ticarətçiləri və s. Kommissiyanın dolaylı fəaliyyəti də qiymətli kağızların əsas elementlərinə (o cümlədən neft korporasiyalarına) aid olur. Səhmlərin ticarətində əsas rola fond birjalrı malikdirlər, ikinci dərəcəliyə isə qeyri-birja (diler) kontorlarıdır. İntestisiya bankları şirkətlərə yeni səhmlərin buraxılışlarının yerləşdirilməsində köməklik göstərir, qiymətli kağız bazarının ümumi konyukturasını müəyyən edir, bir şirkət tərəfindən digərinin əldə olunması üzrə, yəni birləşmə və qovuşmalar üzrə müxtəlif növ sövdələşmələrini həyata keçirilər.

Neft şirkətlərinin fəaliyyətinin tənzimlənməsinin mühüm vasitəsi kimi dövlətin vergi siyasəti energetikanın milli inkişaf planları ilə nəzərdə tutulmuş istiqamətlərdə enerji təsərrüfatının inkişafını formalaşdıran alət kimi çıxış edir. Məlumdur ki, vergi siyasəti dövlətin və özəl şirkətlərin maraqlarının toqquşduğu ən mürəkkəb sferadır. Ona görə də bu sahədə maraqların tarazlığının gözlənilməsi çox vacibdir. Bu baxımdan vergi rejimi: axtarış-kəşfiyyat işlərinin aparıldığı mühiti, ehtiyatların mənimsənilməsini nəzərdə tutan imkanları, infrastrukturun olması və s.

nəzərə almalıdır. Məsələn, bəzi Afrika ölkələri şelfdə neft yataqlarının kəşfi potensial imkanlarına malik olsalar da, bu ölkələrin bir çoxu geoloji kəşfiyyatların aparılmasında lazımı qədər təcrübəsinə və zəruri istehsal infrastruktura malik olmadığına görə həmin neft yataqlarını mənimsəyə birmirlər.

Hər iki halda, bu işlərin yerinə həyata keçirilməsində risk və xərclərin əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olmasını nəzərə alaraq vergi şərtləri daha əlverişli olmalıdır ki, o şirkətlərə bu sferaya vəsait qoyuluşunu stimullaşdırmağa, həm də geoloji-kəşfiyyat işlərinin arzu olunan keyfiyyətinin əldə olunması (yataqların kəşfiyyat dərəcəsi) və sonradan kəşf olunmuş ehtiyatların istismarının optimal rejiminin təmin edilməsinə imkan versin.

Məlumdur ki, bütün dünyada dövlət vergi daxilolmalarının formaları həddən artıq müxtəlifdir. Buna baxmayaraq çox da uzaq olmayan keçmişdə tətbiq olunan və ya indi mövcud olan vergiyə cəlb olunmanın ən ümumi formalarının ayırmaq olar. Şirkətlərin dövlətə ödədikləri vergilərin əsas növü, qazandıqları mənfəətdən tutulan mənfəət vergisidir.

Onu qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-da vergitutma sistemi iqtisadi konyunkturanın dəyişməsinə çox çevik cavab verir. 1959-1973-cü illərin stabil qiymət səviyyəsində neftin qiymətinin inflyasiyanın nəzərə alınması ilə tədricən də olsa aşağı düşdüyü vaxtda neft şirkətlərinə vergiyə cəlb olunan mənfəətə edilən güzəştlərdən geniş istifadə etmək imkanı verilirdi. Bununla yanaşı xaricdə əldə olunan və orada yenidən investisiya edilən mənfəət vergiyə cəlb olunmurdu.

70-ci illərdə neft qiymətlərin sürətli artması şəraitində aparıcı neft konsernlər üçün bəzi güzəştlər ləğv edildi. Bundan başqa əldə olunan əlavə və artıq mənfəətə vergi tətbiq olunmağa başlandı ki, bu da adi gəlir vergisini tamamlayaraq neftin qiymətinin artması sayəsində əldə olunan mənfəətin artıqlığını «kəsməyə» imkan verirdi. Öz növbəsində 80-ci illərdə bu qiymətin aşağı düşdüyü vaxtlarda öz növbəsindən «əlavə mənfəətə» verginin əhəmiyyəti kəskin şəkildə aşağı düşməyə başladı (1981 ildən 1985-ci ilə qədər təqribən 16 milyarddan 5 milyard dollara qədər 3 dəfədən çox aşağı düşmüşdü). Beləliklə, şirkətin dövriyyəsində, vergilərin xüsusi çəkisi həm xərclərin (onlar nə qədər yüksəkdirlərsə, mənfəət bir o qədər

aşağıdır, vergilər üçün «yer» də bir o qədər az olur) həm də qiymətlərin səviyyəsindən də asılı olur (onlar nə qədər yüksəkdirlərsə, mənfəət bir o qədər yüksək olur), müvafiq olaraq vergilərin həcmi də artmağa meyl edir.

Təcrübə göstərir ki, korporasiya və firmaların mənfəətindən vergilərin tutulmasından başqa hökumət bu firmalar tərəfindən satılan məhsullardan da vergi tutur. Bu vergi istehlak tələbinin strukturunun formalaşmasının vasitəsi kimi çıxış edir. Belə ki, ABŞ-da son illərdə ya idxal olunan neftə, ya da ki, satılan benzinə dövlət vergisinin yüksəldilməsi haqda məsələ fəal surətdə müzakirə olunur. Bundan başqa, neft şirkətləri bütün korporasiyalar kimi əsasən istehsal vasitələrinin dəyərinin səviyyəsindən asılı olan korporativ vergisi (və ya mülkiyyət vergisi) ödəyirlər.

Bütün bunlarla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, kontingental şelfin mənimsənilməsində əsas investordanın dövlət olduğu Norveçdə hökumətin neft kompleksinin fəaliyyətinə təsirinin maliyyə mexanizmi 1975-ci ildə qəbul olunmuş xüsusi vergi sistemi olmuşdur. 1992-ci islahatından sonra mənfəətin 50%-nin vergiyə cəlb olunmasını nəzərdə tutan xüsusi vergi rejimi rentanın neft şirkətlərindən dövlətin xeyrinə yenidən bölüşdürülməsi üçün əsas olmuşdur. İnzibati vergitutmaya baxmayaraq, Norveçin vergi sistemi özünün çevikliyi ilə seçilir. Belə ki, vəsaitlərin kontinental şelfin mənimsənilməsinə investisiya kimi tətbiq edən şirkətlər üçün əldə olunan gəlirdən investisiyaların hesaba alınması sistemi nəzərdə tutulur ki, bu da, vergiyə cəlb olunma bazanı aşağı salır və investisiya proseslərin stimullaşdırılmasının da kifayət qədər effektiv rol oynayır.

Yerin təkinin istifadəsinə görə Böyük Britaniyada son zamanlara qədər daha mütərəqqi vergi sistemi hesab olunur. Bu onun sadəliyi və bununla yanaşı çevikliyi ilə səciyyələnir. Neft sektoru təmsalında verilmiş sistem tək cə «royalti» deyil, həm də neft gəliri vergisini və korporasiyaların mənfəət vergisini də daxil edir. Vergi sistemi neft-qaz yataqlarının mənimsənilməsinin genişləndirilməsi aləti kimi də istifadə olunur. Böyük Britaniyada vergiyə cəlb olunma və rüsum rejimi hökumət tərəfindən bu yataqların işlənilməsi sürətinin dəyişdirilməsi üçün istifadə olunan başlıca vasitə kimi istifadə olunur.

1985-ci ildən Böyük Britaniyada dənizdə neft çıxarılmasına lisenziyaların verilməsinin maliyyə rejimi üç prinsipial elementlərdən təşkil olunmuşdur: rüsumlar, neft hasilatından əldə olunan gəlir vergisi və yuxarıda qeyd olunan xüsusi korporasiya vergisi. Həvəsləndirmə tədbiri kimi ayrı-ayrı dəniz neft-qaz yataqları bu recimin bəzi elementlərindən azad edilmişlər. Belə maliyyə siyasəti rentabelliği çox da yüksək olmayan yataqlarda aktivliyi tənzimləməyə imkan verir.

İnkişaf etmiş ölkələrində dövlətin və hökumət orqanlarının neft şirkətlərinə təsir etdiyi iqtisadi alətlər arasında dövlət bankları tərəfindən fəaliyyətləri milli energetika planlarına və proqramlarına müvafiq olan firmalara verilən bank kreditləri və ssudalar xüsusi yer tutur. Bununla yanaşı çox vaxt energetika proqramlarının əhəmiyyətli hissəsini də bilavasitə dövlət özü maliyyələşdirir.

Bank kreditlərinin həcmi və onların verilməsi şərtləri, ölkələr üzrə geniş diapazonlarda dəyişir. Bu hər şeydən əvvəl ölkələr tərəfindən aparılan milli energetika siyasətinin xarakterindən, enerji daşıyıcılarının daxili və xarici bazarının vəziyyətindən və konyukturasından və digər amillərdən asılı olur. Başlıcası isə kredit siyasəti vergi siyasətindən fərqli olaraq donmuş deyil, iqtisadi konyukturanın dəyişməsinə çevik reaksiya verməsi xüsusi qeyd edilməlidir.

Hətta bir sıra ölkələrdə belə məqsədlər üçün xüsusi bank da yaradılır. Misal üçün, AİB ölkələri energetika sahəsində ümumi Qərbi Avropa siyasətinin stimullaşdırılması üçün xüsusi Avropa İnvestisiya Bankı yaratdılar. Bu bank tərəfindən, getdikcə daha çox Qərbi Avropa «energetika müstəqilliyinin» əldə olunması istiqamətində proqram layihələri həyata keçirən firmaların kreditləşdirilməsini həyata keçirir. Qərbi Avropa plan orqanlarının hesablamalarına görə bu kreditləşdirmə AİB ölkələrində neftin illik idxalını əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salmağa imkan vermişdir.

Bazar iqtisadiyyatının tənzimlənməsində, neft-qaz sektorunun inkişafının idarə olunmasında vasitə kimi vacib əhəmiyyətli rol qiymətəmələgəlmə mexanizminə məxsusdur. Amerika mütəxəssislərin mülahizələrinə görə qiymətəmələgəlmə mexanizminin optimallığı aşağıdakı proseslər arasında düzgün nisbətə seçilməsinə imkan verir:

- son istehsal xərclərinin uzunmüddətli təhlili əsasında optimal formalaşan qiymət və müvafiq olaraq neftin mərkəzləşdirilmiş satışı arasında;
- qiymət mexanizmi əsasında bazar qiymətəmələgəlməsi və müvafiq olaraq neftin azad satışı arasında və s.

Ümumən, mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş yanaşmaların vəhdət halında tətbiqi son nəticədə dövlətin neft sektorunda siyasətinin formalaşmasının daha məntiqli istiqaməti hesab edilməlidir.

ABŞ-da 50-60-cı illərdə neftin qiymətinin stabilliyi dövlətin birbaşa təsiri olmadan saxlanılırdı. Lakin ölkədə neftin və neft məhsullarının istehsalının həcmələrinə məcburi kvotalar tətbiq etməklə hasilatın səviyyəsinə nəzarət edən bir sistem fəaliyyət göstərirdi. ABŞ-da neftin qiymətlərinə birbaşa federal nəzarət 70-ci illərdə dünya qiymətlərinin sürətli artımı dövründə istifadə olunmağa başladı. O, milli iqtisadiyyatın inkişafına qiymət artımı ilə bağlı mənfi təsirlərin yumşaldılmasına yönəlmişdi. Bu zaman «köhnə» neft, yəni 1973-cü ilə qədər açılmış yataqlardan hasil olunmuş neft üçün yuxarı hədd təyin olunmuş, daha yüksək səviyyə isə «yeni» neftə, tənzimlənməyən qiymətlərin tətbiqi isə, hasilatı və qiymətləri tələbin tərəddüdlərinə məruz qalan müvafiq olaraq tərəddüd edən «kasıb» yataqlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Müasir dövrdə şirkətlər tərəfindən hasil edilən neftin həcmının tənzimlənməsi əsasən federal deyil, ştat orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Ştatların rəhbərlikləri neft hasilatının tənzimlənməsinin ştat qanunvericiliyini pozanlar üçün beynəlxalq neft ticarəti kanallarını bağlamağa hüquq verən federal qanunvericiliklə sanksiyalaşdırılır. Bununla da federal orqanlar ştatların neft hasilatının məhdudlaşdırılması fəaliyyətinə dolayı yolla cəlb edilmiş olurlar. Hasilatın qiyməti və hasilat həcmi haqda qəbul olunmuş qanunları pozanlar çox əhəmiyyətli dərəcədə cərimələrə məruz qalırlar.

Dövlət həm də ştatlar daxilində yanacaq-energetika resurslarının alqı-satqısını və nəqliyyat daşınmalarını da tənzimləyir. Belə ki, ştat daxilində eyni bir məsafədə daşımalar ştatlararası daşımalara nisbətən daha aşağı qiymətə ödənilir.

Beləliklə, yuxarıda aparılan təhlildən bu nəticələrə gəlmək olar ki, dünyada neft hasilatının və neftə qiymətin tənzimlənməsinin iki modelinin prinsiplərinin, xarakterik cəhətlərinin öyrənilməsi ölkəmiz üçün maraq doğurur:

«Amerika» və «avropa» modellərinin fərqli cəhətlərini aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

- «amerika» modelinin fərqləndirici cəhəti dövlətin rolunun, əsasən qanunverici və iqtisadi tənzimləmə ilə məhdudlaşdırılması;
- «avropa» modeli üçün dövlətin mineral xammal sektorunda «birbaşa iştirakı» və onun inkişafının həm tam şəkildə dövlətin və həm də onun ayrı-ayrı ərazilərinin sosial-iqtisadi inkişafı problemlərinin həlinə təsirini gücləndirməyə cəhd etməsi xarakterikdir.
- «avropa» modelinin fərqləndirici xüsusiyyəti həm də yerin təkinə dövlət mülkiyyətinin olmasıdır.
- bir qayda olaraq yuxarıda nəzərdən keçirilən ölkələrdə neft resurslarının istifadə proseslərinin idarə edilməsi və tənzimlənməsi üzrə funksiyaların böyük hissəsi dövlətin vahid bir idarəetmə orqanın himayəsi altında birləşir.

Son nəticədə neft sektorunun inkişafının dövlət tənzimlənməsi mexanizmi özünü konkret olaraq hasilatın pay sazişinin fərqli iqtisadi mexanizmdə özünü göstərir.

Dünya təcrübəsində xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrin neft hasilatında hasilatın pay bölgüsü sazişləri (HPBS) XX əsrin 60-cı illərində uğurlu şəkildə tətbiq olunmağa başlamışdı. HPBS-n layihələrinin başlanması üçün ilkin şərtlər kimi, bu investisiya formasını qəbul edən ölkə neft resurslarına malik olması, lakin həmin ölkənin kifayət qədər milli kapitalla, zəruri texniki səviyyəyə, eləcə də bu resursların sərbəst şəkildə mənimsənilməsi üçün təcrübəyə və kadrlara malik olmadığına görə, xarici kapitalın «ümumi əsaslarla» cəlb edilməsinə razılıq versin, qənaətbəxş milli investisiya rejiminə çətinləşdirilmiş olduğu haldır.

Adətən layihənin bütün fəaliyyət müddəti ərzində onun parametrlərinə təsir edən iqtisadiyyatın qeyri-stabilliyin əsas iki amilini qeyd etmək olar: qiymətlərin

bazar konyunkturası və institusional-hüquqi qeyri-müəyyənlik. Bu da hər şeydən əvvəl «oyun qaydalarının», xüsusən vergi sferasında (bu əsasən keçid iqtisadiyyatı ölkələr üçün xarakterikdir) tez-tez baş verən və ziddiyyətli dəyişmələrlə bağlı olur.

Məlumdur ki, neft sektorunda müəssisələrin fəaliyyəti çox riskli xarakter daşıyırlar, çünki, təbii resursların mövcudluğunu, miqdarını və keyfiyyətini, eləcə də onların hasilat dəyərini, habelə dünya bazarlarında gələcək qiymətini öncədən görmək, dəqiq müəyyənləşdirmək çox çətindir. Bu baxımdan neft sektorunda bu sahədə layihələrin mənfəətliliyi barəsində qabaqcadan qəti fikir söyləmək əslində mümkün deyildir. Digər tərəfdən isə neft resursları bərpa olunmayan resurs olduğundan, onların artan tələbatları ödəmək üçün yeni yataqlarının mənimlənməsi tələb olunur. Adətən mineral resursların mənimlənməsinə edilən investisiyalar ilə ilk mənfəətin əldə olunması arasında çox vaxt keçir. Layihənin müddəti bir çox hallarda o qədər uzundur ki, bəzən bir neçə iqtisadi tsikllərin müddətini belə üstələyir. Layihənin bu uzun müddətliyi sahənin əsas risklərini müəyyən edir. Xüsusi halda son 25 ildə (iri yataqların işlənməsi dövrü ilə müqayisə olunan müddət) neftin qiyməti bir neçə faiz deyil, bir neçə dəfə tərəddüd etmişdir. Bu strategiya investisiyalar monoməhsul istehsalını təmin edən, buradan çıxarıla və ya digər başqa bir məhsulun buraxılışına cəlb oluna bilinməyən sırf ixtisaslaşmış avadanlıqlara qoyulurdu.

Layihənin risklərilə mübarizənin yeganə üsulu hasilatın pay bölgüsü sazişi rejiminin təmin etdiyi başqa sözlə, məhsulun bölgüsünün çevik şkalası və rentabellik göstəricilərindən asılı şəkildə fəaliyyət göstərən sabit tənzimləyicinin olması sayəsində layihənin reallaşdırması üçün maksimum stabil iqtisadi mühitin təmin edilməsidir.

Beləliklə, investisiyanın həm neft sahəsinə, həm də ümumən bütün iqtisadiyyat üçün cəlb edilməsi formalarından biri hasilatın pay bölgüsü sazişidir. HPBS dünyada kifayət qədər uzun müddətdir ki, uğurla tətbiq olunur və yalnız iqtisadiyyata investisiyaların cəlb olunması mexanizmi kimi deyil həm də daha geniş məqsədlərlə istifadə olunur. Şübhəsiz ki, yer təkinin mənimlənməsində istifadə olunan ənənəvi rejim və mexanizmlər ilə yanaşı hasilatın pay bölgüsü

sazişinin reallaşdırılmasından birbaşa və dolayısı ilə ölkə iqtisadiyyatına göstərilən makroiqtisadi təsirlər nəzərdən qaçırılmamalıdır. HPBS rejimindən istifadə eləse də, mineral xammalın çətin hasil olunan ehtiyatlarının, o cümlədən kifayət qədər ehtiyata malik olmayan yataqların işlənməsinə, habelə kəşfiyyatın aparılmadığı və şelfdə yerləşən yataqların işlənməsinə imkan verir.

Təhlil göstərir ki, bu gün artıq HPBS əsasında iqtisadiyyatın real sektoruna investisiyaların cəlb olunması mexanizmi bir neçə onilliklərdə ki, dünyanın 50-dən çox ölkəsində tətbiq olunur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hasilatın pay bölgüsü sazişi konsepsiyası ilk dəfə kənd təsərrüfatında və daha sonradan neft və qaz hasilatı sferasında tətbiqini tapmış olan Indoneziyada yaranmışdır. İndiki zamanda HPBS mexanizmi Malaziyada, Çində, Qvatemalada, Misirdə, Suriyada, Liviyada və bir başqa ölkələrdə də tətbiq olunur.

Araşdırmalar göstərir ki, dünya təcrübəsində istifadə olunan bütün HPBS -ləri üç əsas modellərə ayırmaq olar:

1. Məhsulun üçpilləli bölgüsü prinsipinə əsaslanan model.
2. Məhsulun ikipilləli bölgüsünü nəzərdə tutan model.
3. Məhsulun birbaşa bölgüsünü nəzərdə tutan model (Liviya, Suriyada tətbiq olunur).

Bütün qeyd olunanları ümumiləşdirməyə cəhd etsək, onu qeyd etməliyik ki, hasilatın pay bölgüsü rejimi ümumilikdə, reallaşmadan əldə olunan gəlirin tərəflərin birinin digərinə, onun bir hissəsinin əvəzinə (və ya hasil edilən özlərinin faydalı yataqlarının bir hissəsinin) faydalı qazıntıların hasilatına eksklyuziv hüquq verən və məcburi zərurət olmadıqda layihənin reallaşmasının bütün müddəti ərzində sazişin əsas kommersiya şərtlərini dəyişməmək öhdəliyinin götürdüyü, digər tərəfin isə özünün texnoloji imkanlarından, başlıca olaraq maliyyə resurslarından istifadə edərək öz işinə və riskə görə mükafat kimi hasilatın müəyyən hissəsini öz mülkiyyətinə alaraq bu faydalı qazıntıları hasil etmək öhdəliklərdə öz üzərinə götürüldüyü əməkdaşlığın universal, kifayət qədər çevik forması hesab etmək olar.

FƏSİL II. AZƏRBAYCANDA MİLLİ İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFINA RESURS AMİLİNİN SİSTEMLİ TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1 Azərbaycan da neft əsas resurs kimi və onun müasir vəziyyətinin makroiqtisadi xarakteristikası

Məlum tarixi ədəbiyyata əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, Azərbaycanda neft hasilatının tarixi kökləri çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Hələ eramızdan yüz illər qabaq burada ibtidai üsullarla neft çıxarıldıqda və karvan yolları ilə müxtəlif ölkələrə daşındığı tarixi faktlarla sübut olunur. Belə ki, ərəb tarixçiləri, coğrafiyaşünasları və səyyahlarından Əhməd Əl-Bəlaruri (IX əsr) Abşerondakı iqtisadi həyatın qədimdən neftlə bağlı olduğunu göstərmiş, Əbu-İshaq İstəxri (XI-X əsrlər), Əbu-d-Həsən Əli Məsudi (X əsr) Bakının neftli torpağı, Abşeronun «ağ» və «qara» nefti haqqında məlumat vermişdir. İtalyan səyyəhi Marko Polo (XIII-XIV əsrlər) Bakı neftinin yaxın Şərqi ölkələrinə aparılması, alman diplomatı və səyyahı Adam Oleari (XVII əsr) Bakıdakı neft quyuları, türk səyyahı Evliya Çələbi (XVII əsr) neft mədənləri, neftin İrana, Orta Asiyaya, Türkiyəyə və Hindistana aparılması və neftin gətirdiyi illik gəlir haqqında məlumat vermişdir. Balaxanıdakı neft quyularından birində aşkar edilmiş daş üzərindəki yazı quyunun (35 m dərinliyində) hələ 1594-cü ildə usta Allahyar Məmməd Nur oğlu tərəfindən qazılıb istifadəyə verildiyi göstərilir. Əmin Əhməd Razinin (İran, 1601) məlumatına görə XVI əsrin əvvəllərində Bakı ətrafında 500-ə qədər belə neft çalaları və quyusu mövcud idi ki, bunlardan da həm «qara», həm də «ağ» neft çıxarıldı. Alman səyyahı, həkim və təbiətşünası Engelbert Kempfer İsveç səfirliyinin katibi kimi 1683-cü ildə Abşeron yarımadasında Balaxanı, Binəqədi, Suraxanı yataqlarında olmuş, neftin Abşeron yarımadasından İrana, Orta Asiyaya və Şimali Qafqaza aparılmasını təsvir etmişdir. 1803-cü (1798) ildə Bakı sakini Qasımbəy Mənsurbəyov Bibiheybət yaxınlığında, dənizdə, sahildən 18 m və 30 m aralı iki neft quyusu qazdırmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, neftin sənaye üsulu ilə hasil edilməsinin, emalının, tankerlərlə, dəmir yolu, boru kəmərləri ilə nəql edilməsinin, açıq dənizdə neft yataqlarının kəşf və istismar edilməsinin əsası ölkəmizdə qoyulmuşdur. Məhz buna görədir ki, Bakı neftçiləri dünya miqyasında neftin və qazın hasilatı və nəqli üzrə innovasiyanın generatoru kimi tanınmışdır.

Öyrənilən problemlə bağlı mövcud ədəbiyyatlarda Azərbaycan neft sənayesinin inkişaf tarixini bir neçə mərhələyə bölmək olar ki, onların da hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir mərhələnin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır ki, biz də onları əsaslı dəyişiklik etmədən işdə vermək qənaətinə gəldik.

I mərhələ 1847-ci ildən neftin mexaniki üsulla qazılmış quyulardan hasil edilməsi ilə başlanır və təxminən 1920-ci ilə kimi davam etmişdir. 1847-1848-ci illərdə ilk dəfə Bibiheybət və sonra Balaxanı yataqlarında mexaniki üsulla qazılmış quyulardan sənaye əhəmiyyətli neft alınmış və həmin ildən də Azərbaycanın neft sənayesinin inkişaf tarixi başlanır.

XIX əsrin əvvəllərində dünyada ilk dəfə olaraq Bibiheybətdə sahildən 30 m aralı dənizdə qazılmış əl quyusundan neft hasil edilmişdir.

1859-cu ildə Bakıda ilk neftayırma zavodu (qurğusu) tikilmiş və 1863-cü ildə Cavad Məlikov Bakıda kerosin zavodu tikirdi və burada dünyada ilk dəfə neftayırma prosesində soyuduculardan istifadə etməklə, 1867-ci ildə 15 neftayırma qurğusu işə salındı.

Mexaniki üsulla quyuların qazılmasının texnika-texnologiyası inkişaf etdikcə bir sıra yeni neft yataqları aşkar edilir (Binəqədi, Pirallahı a., Suraxanı və s.), neft hasilatı artır, neft sənayesinin infrastrukturu və neftin emalı inkişaf etməyə başlayır, neftin hasilatı, emalı və satışı üzrə yüzlərlə firmalar yaradılır və bu illərdə Azərbaycanda milli burjuaziya formalaşır, Bakı şəhəri dünyanın sənaye mərkəzlərindən birinə çevrilir. İlk dəfə Abşeron yarımadasında 1871-ci ildə Balaxanı-Sabunçu-Ramanı yatağı sənaye üsulu ilə işlənilməyə başlandı. 1872-ci ildə neft sənayesində münasibətləri tənzimləmək məqsədilə iki qanun qəbul edilir: «Neft mədənləri və neft məhsullarından aksiz vergisi haqqında» və «İcarədarların

sərənjamında olan neftli səhələrin hərracla fiziki şəxslərə satılması». 31 dekabr 1872-ci ildə neftli sahələrin ilk satışında Balaxanıda 15 sahə, Bibiheybətdə 2 sahə hərraca çıxarılır.

O dövrdə dövlətə mənsub olan istifadəsiz torpaqlar neft axtarışı və aşkar edilmiş neftli sahələrin istismarı üçün 24 il müddətinə icarəyə verilirdi. İcarədar hasil etdiyi nefti ixrac etmək və onun satış qiymətini təyin etmək hüququna malik idi. İcarədarın satılan neftdən əldə etdiyi təmiz gəlir 14-15% təşkil edirdi. XIX əsrin 70-ci illərində neft sənayesinə təmiz milli kapital qoyuluşu cəmi 4% təşkil edirdi. Milli kapitalın iştirakı ilə qarışıq kapitalın həcmi isə 10%-ə yaxın idi. XIX əsrin sonunda neft sənayesində fəaliyyət göstərən 167 sahibkarın 49-u (24,8%) azərbaycanlı olmuşdur. O dövrdə neft sənayesinin inkişafında milli «neft milyonçuları»nın (Hacı Zeynalabdin Tağıyev, İsa bəy Hacınski, Murtuz Muxtarov, Şəmsi Əsədullayev, Seyid Mirbabayev və b.) böyük fəaliyyətləri olmuşdur. 1874-cü ildə Bakıda ilk səhmdar neft şirkəti - «Bakı neft cəmiyyəti» yaradılır. 1873-cü ildə milliyətcə isveç olan Robert Nobel Bakıya gəlir, neftlə əlaqədar iqtisadi yüksəlişin şahidi olur. 1876-cı ildə Nobel qardaşları Bakıda neft hasilatı və emalı üzrə neft şirkəti yaradırlar. O vaxtlar Azərbaycanda bir sıra neft mədənləri, neft emalı zavodları, ilk dəfə Xəzər dənizində quraşdırılmış neftdaşıyan tanker, barjlar, dəmir yolları, mehmanxanalar və s. Nobel qardaşlarına məxsus idi. 1876-cı ildə neft məhsullarına aksiz verqisi ləğv edildikdən sonra yeni neftayırma zavodları tikilib istismara verildi.

1878-ci ildə Balaxanı yatağı ilə Bakı neftayırma zavodunu birləşdirən 12 km uzunluğunda Rusiyada ilk neft kəməri inşa edilir. 1898-ci ildə neft mədənləri ilə Bakı neftayırma zavodlarını birləşdirən neft kəmərlərinin ümumi uzunluğu 230 km idi. Bu kəmərlərdə ildə 1 mln. t neft nəql edilirdi.

1883-cü ildə Bakı-Batım dəmir yolu tikilib istifadəyə verilir ki, bu da neft və neft məhsullarının Avropa ölkələrinə ixrac edilməsində mühüm əhəmiyyətə malik idi. 1883-cü ildən Rotşild Bakıda maliyyə-kredit əməliyyatlarına başlayır və neftin satışı ilə məşğul olmağa başlayır. 1886-cı ildə Rotşildin Xəzər-Qara dəniz neft şirkəti yaradıldı. 1890-cı ildə Rotşildin bankı Bakı neftinin ixracının 42%-nə

nəzarət edirdi. 1901-ci ildə Azərbaycanda 11 mln. t neft hasil edilmişdir ki, bu da dünya neft hasilatının 50%-dən çoxunu təşkil edirdi. 1880-ci ildə məşhur kimyaçı-alim D.İ.Mendeleyev Bakı neftinin dünya bazarlarına çıxarılmasını təmin etmək üçün Bakı-Batım neft kəmərinin çəkilməsini təklif edir. Bu kəmərin uzunluğu 833 km, d.-200 mm olub tikintisi 1897-ci ildə başlanır və 1907-cı ildə başa çatdırılır.

Azərbaycanda neft sənayesi milliləşdirilənədək 109 səhmdar cəmiyyəti fəaliyyət göstərirdi. Onlardan 72-si rus kapitalına (240 mln. rubl) və 37-si isə ingilis kapitalına (100 mln. funt-sterlinq) məxsus idi. Nobel qardaşlarının neft sənayesinə qoyduqları kapital 30 mln. rubl təşkil edirdi. O dövrün ən varlı neft sənayesi sahibkarlarından olan mesenat İsa bəy Hacinskinin «Hacı-Çeleken» neft şirkətinin neft sənayesinə kapital qoyuluşu 1,25 mln. funt sterlinq təşkil edirdi. Neft sənayesinin milliləşdirilməsi ərəfəsində Azərbaycanda 270 neft istehsal edən müəssisə, neft quyuların qazılması ilə məşğul olan 49 orta və kiçik firmalar, neftin emalı ilə məşğul olan 25 firma, 100-dən artıq mexaniki sexlər, təmir emalatxanaları və s. fəaliyyət göstərirdilər. Bu mərhələnin sonuncu illərində neft sənayesində ağır vəziyyət yaranmışdı (müharibə, inqilabi hərəkət və s. nəticəsində) və neft hasilatı kəskin surətdə azalmışdır.

II mərhələ 1920-ci ildə Azərbaycanda neft sənayesinin milliləşdirilməsindən sonra başlayır və 1949-cu ildə açıq dənizdə «Neft Daşları» yatağının kəşfi dövrünü əhatə edir. 1921-ci ildə neft hasilatı azalaraq 2,4 mln. tona enir. II mərhələdə axtarış-kəşfiyyat işlərinin genişləndirilməsi ilə əlaqədar Azərbaycanda bir sıra yeni neft yataqları (xüsusilə Qala, Buzovna-Maştağa və s.) aşkar edilib istismara verilir və neft hasilatı 1941-ci ildə 23,6 mln. tona çatdırılır ki, bu da o dövrdə SSRİ-nin neft hasilatının 76%-ni təşkil edir. Bununla əlaqədar S.A.Vəzirov «Azneftkombinatın» rəisi, R.H.İsmayılov («Azneftzavodlar» birliyinin rəisi), B.Q.Baba-zadə («Əzizbəyovneftin» baş geoloqu), R.Rəhimov (qazma ustası) Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adına layiq görülən ilk neftçilər olmuşlar. 1941-1945-ci illərdə müharibə dövründə neft avadanlıqlarının və neftçi mütəxəssislərin SSRİ-nin şərq rayonlarına (Tatarıstan, Türkmənistan, Başqırdıstan və s.) köçürülməsi ilə əlaqədar Azərbaycanda neft hasilatı 11,1 mln. tona düşür.

7 noyabr 1949-cu ildə Neft Daşlarında 942 m dərinlikli 1№-li quyuyu (Qala lay dəstəsindən) gündə 100 t hasilatla istismara daxil oldu və dənizdə neftçıxarmanın əsasını qoydu. Yataq üzrə ilk geoloq Ağa Qurban Əliyev olmuşdur.

III mərhələ 1950-ci ildə «Neft Daşları» yatağının istismara verilməsi ilə Azərbaycanda dəniz neft sənayesinin inkişafı ilə başlanır və bu 1969-cu ilə kimi davam edir. Bu mərhələdə dəniz geoloji-kəşfiyyat işləri genişlənir, bir sıra neft və qaz yataqları aşkar edilib istismara verilir (Qum-dəniz, Səngəçal-Divannı-dəniz-Xərə-Zirə a.-sı, Bahar, Bulla-dəniz, Darvin küpəsi, Palçıq pılpləsi və s.), dəniz qazma işlərinin (o cümlədən axtarış - kəşfiyyat qazmasının), hidrotexniki neft qurğularının tikilməsinin texnika və texnologiyası, dənizdə neftçıxarmanın infrastrukturunu inkişaf etdirilir.

Bu mərhələdə quru sahələrində də bir sıra yeni neft və qaz-kondensat yataqları aşkar edilib istismara verilmişdir (Kürovdaq, Mişovdaq, Kürsəngə, Qarabağlı, Qalmaz, Qaradağ və s.). Bu dövrdə əsasən «Neft Daşları»nın və digər yataqların intensiv surətdə işlənməsi və istismarı həyata keçirilmişdir. Dünya təcrübəsində ilk dəfə açıq dənizdə estakada dirəkləri üzərində dəniz mədəni tikildi. Burada kompleks mühəndis və elmi-texniki tədbirlərin tətbiqi nəticəsində külli miqdarda kapital qoyuluşuna, metala qənaət edilərək yüksək əmək məhsuldarlığına, neftin hər bir tonunun maya dəyərinin aşağı düşməsinə nail olunmuşdur.

IV mərhələ 1969-cu ildən başlayaraq Azərbaycanın xalq təsərrüfatının bütün sahələri kimi neft və qaz sənayesinin də yüksək dinamik inkişaf mərhələsinə qədəm qoyması ilə səciyyələnir və bu da ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövrünə təsadüf edir. Bu dövrdə Azərbaycanın neft və qaz sənayesinin xüsusilə dəniz neftinin hasilatının inkişaf tarixində yeni mərhələ başlayır. 1970-ci ildə «Xəzərdənizneft» İstehsalat Birliyi (İB) yarandı və SSRİ Neft Sənayesi Nazirliyi Xəzərdə Azərbaycan neftçilərinin dəniz şəraitində iş aparmaq təcrübəsini nəzərə alaraq Xəzərin bütün sektorlarında (həmin ildən Xəzər sektorlara bölündü) geoloji-kəşfiyyat, qazma, işlənmə, istismar və digər işlərin aparılmasını Azərbaycan neftçilərinə həvalə etdi.

Bu tarixə kimi Xəzər dənizində istifadə olunan texniki vəsait yalnız dənizin dərinlikləri 40 m-ə qədər olan sahələrdə işləməyə imkan verirdi. Həmin dövrdə Xəzərin Azərbaycan sektorunda 40 m-ədək dərinlikdəki perspektivli sahələrdə demək olar ki, bütün neft-qaz yataqlarının hamısı aşkar olunmuşdu. Dənizdə neft və qazın hasilatının artırılması daha böyük dərinliklərdə yatan neft və qaz yataqları ilə bağlı idi. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin təşəbbüsü və səyi nəticəsində 70-80-ci illərdə Azərbaycana 75 növdə 400-dən çox ağır yük qaldıran kran gəmisi, boruçəkən gəmilər, seysmik, sərnişin və s. gəmi növləri gətirildi. Xəzərdə 2500 t gücündə «Azərbaycan» kran gəmisi işə başladı. Bundan başqa ilk vaxtlarda dənizin 70 m dərinliyində olan sahələrdə geoloji-kəşfiyyat işləri aparmaq üçün «Xəzər» tipli özüqalxan, sonralar isə dənizin 200 m dərinliyindəki sahələrdə işləməyə imkan verən «Şelf» tipli yarım dalma üzən qazma qurğularının alınması nəticəsində dənizin daha dərin sahələrində zəngin neft və qaz yataqlarının kəşf olunmasına imkan yarandı. Nəticədə 60-cı illərin sonu ilə müqayisədə yeni 8 neft və qaz yataqları kəşf edildi, neft ehtiyatları iki, qaz ehtiyatları isə üç dəfə artırıldı. 1975-ci ildə neft və qazın ümumi hasilatı 27,1 mln. t-a (şərti yanacaq) çatdırıldı. 80-ci illərdə üzən qazma qurğularının sayı 11-ə çatdı və onlardan istifadə nəticəsində, indi Azərbaycan neftinin əsas hissəsini təşkil edən dənizin 80-350 m dərinlikdə yatan zəngin neft ehtiyatlarına malik olan yataqlar kəşf olundu (Günəşli, Çıraq, Azəri və b.).

Məhz 1970-1980-ci illərdə ölkəmizdə yaradılmış bu böyük potensial müstəqillik illərində Azərbaycanda nəinki bu sahənin, eləcə də ölkəmizdə milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafının lokomotivinə çevrildi. Ümumən, 1970-980-ci illərdə o dövr üçün ən müasir «Şelf» tipli üzən qazma qurğularının ölkəmizə gətirilməsi dənizin dərin aqtlarında zəngin neft və qaz yataqlarının kəşfinə imkan yaratdı. Artıq 80-ci illərdə bu qurğuların sayı 11-ə çatdı, digər tərəfdən sonradan həmin təməl üzərində «İstiqlal», «Dədə Qorqud» kimi modern qazma qurğuları istismara verildi. Bu illərdə 2500 ton yük qaldıra bilən, «Azərbaycan kran gəmisi» ümumən müxtəlif təyinatlı 400-dən çox gəmi fəaliyyət göstərirdi. Əlbəttə, ölkəmizdə neft sənayesinin inkişafında «Dərin Dəniz Özülləri» zavodunun

istifadəyə verilməsi xüsusi qeyd olunmalıdır. Bütün bunların sayəsində dənizin 80-350 metr dərinliklərindəki «Günəşli» (1979), «Çıraq» (1985), «Azəri» (1987), «Kəpəz» (1989) yataqları, habelə 350-yə qədər perspektivli struktur aşkar edildi. Göründüyü kimi, ulu öndər H.Əliyevin uzaqgörən müdrik siyasəti nəticəsində bu gün müstəqil Azərbaycanın neft emalı və kimya kompleksində yer tutan «Elori-AVF-6» (1976), «Kataliq-120» (1982), «Neftin kokoslaşdırılması» (1986) zavodları istifadəyə verildi.

V mərhələ SSRİ-nin dağılması nəticəsində ölkəmizin müstəqil dövlətə çevrilməsi, bazar iqtisadiyyatı sistemə keçməsi və Azərbaycanın yeni tarixini əhatə etməklə «Yeni neft strategiyası»nın yaranması ilə səciyyələnir.

Məlumdur ki, müstəqil Azərbaycan Respublikasının ərazisi karbohidrogen ehtiyatları ilə zəngindir. Abşeron yarımadasında və Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda iri həcmli neft və qaz yataqları və strukturları mövcuddur ki, onlardan istifadə Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafının bütün dövrlərində mühüm rol oynamışdır. Ölkəmiz özünün dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ölkənin təbii ehtiyatlarından xalqın rifahının yaxşılaşdırılması və iqtisadiyyatın yüksəlişi naminə səmərəli istifadə daha böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası ərazisində indiyədək 71 neft və qaz yatağı açılmışdır. Onlardan 43 quru sahələrdə, 28 isə Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda yerləşir. Hazırda 54, o cümlədən quruda 36, dənizdə 18 yatağın işlənməsi (istismarı) davam etdirilir, 9 yataq isə kəşfiyyat mərhələsindədir.

Azərbaycanda yataqların istismara (işlənməyə) başlanmasından hazırkı dövrədək 1,5 milyard ton neft (kondensatla birlikdə) və 480 milyard kub metrdən çox qaz hasil etmişdir, o cümlədən dəniz sahəsindəki yataqlardan 0,5 milyard ton neft (kondensatla birlikdə) və 352 milyard kub metr qaz çıxarılmışdır

Azərbaycanda neft hasilatının inkişafı əsasən Xəzər sektorundakı yataqların istismarı ilə bağlıdır. Mütəxəssislərin hesablamalarına görə, Xəzərdə potensial neft ehtiyatı 50-200 mlrd. bareldir (7-28 mlrd. t) və Xəzəryanı ölkələr arasında onların bölgüsü aşağıdakı kimidir:

Xəzərin Azərbaycana məxsus sektorunda təsdiq olunmuş ehtiyatlar 3,6 – 12,5 mlrd barel (500-1736 mln. t), ehtimal ehtiyatlar 27 mlrd. barelə yaxın (3,8 mlrd t), ümumi neft ehtiyatı 30-40 mlrd barel (4-6 mlrd t).

Qazaxıstana məxsus: təsdiq olunmuş ehtiyatlar 10-17,6 mlrd barel (1389-2449 mln. t), ehtimal ehtiyatlar 85 mlrd. barelə yaxın (11,8 mlrd t), ümumi neft ehtiyatı 95-103 mlrd barel (13,2-14,3 mlrd t).

Türkmənistana məxsus: təsdiq olunmuş ehtiyatlar 1,7 mlrd barel (236 mln. t), ehtimal ehtiyatlar 32 mlrd. barelə yaxın (4.4 mlrd t), ümumi neft ehtiyatı 34 mlrd barel (4,7 mlrd t).

Rusiyaya məxsus: təsdiq olunmuş ehtiyatlar 0,3 mlrd barel (0,4 mln. t), ehtimal ehtiyatlar 5 mlrd. barelə yaxın (694 mln t), ümumi neft ehtiyatı 5 mlrd barel (694 mln t).

İran İslam Respublikasına məxsus: təsdiq olunmuş ehtiyatlar 0,1 mlrd barel (13,9 mln. t), ehtimal ehtiyatlar 12 mlrd. barelə yaxın (1,7 mlrd t), ümumi neft ehtiyatı 12 mlrd barel (1,7 mlrd t). (Jurnal «Azərbaycan Neft Təsərrüfatı, 1, 2007 il)

Azərbaycan xalqının ümummillî lideri, Prezident Heydər Əliyevin qətiyyətli siyasəti nəticəsində 1994-cü ildən başlayaraq həyata keçirilən yeni neft strategiyası Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi sistemə inteqrasiyasında və ölkəyə xarici investisiyaların gətirilməsində mühüm rol oynamışdır. Onun şəxsi təşəbbüsü və bilavasitə rəhbərliyi altında Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda yerləşən karbohidrogen yataqlarının işlənilməsinə dair dünyanın qabaqcıl neft şirkətləri ilə bağlanmış «Əsrin müqaviləsi» müasir dövrdə ölkənin neft-qaz sənayesinin inkişafına yeni təkan vermişdir.

«Əsrin müqaviləsi»ndən sonra Xəzərin Azərbaycan sektorunda yataqların birgə işlənməsi və istismarı üzrə «pay bölgüsü prinsipinə» əsaslanan yeni-yeni müqavilələr imzalanmışdır:

- Azəri, Çıraq, Günəşli («Əsrin müqaviləsi») – 20.09.94-cü ildə imzalanıb. Proqnozlaşdırılan investisiya 11,5-20 mlrd dollar, proqnozlaşdırılan ehtiyat 700 mln t neft. Məhsulun bölgüsü: Lukoyl - 10%, Statoyl - 8,5633%, İtochu

- 3,9205%, TPAO – 6,75%, BPAMOKO – 34,14%, Delta – 1,68%, UNOCAL – 10,0489%, Eksson – 8,0006%, Penzoyl – 4,8175%, RAMKO – 2,0825%, ARDNŞ – 10%.
- Qarabağ – 10.11.95-ci ildə imzalanıb. Proqnozlaşdırılan investisiya 1,2 mlrd dollar, proqnozlaşdırılan ehtiyat 50-100 mln t neft, məhsul bölgüsü ACİP – 5%, Penzoyl – 30%, ARDNŞ – 7,5%, Lukoyl – 7,5%, LukACİP – 50%.
 - Sahdəniz – 04.06.96-ci ildə imzalanıb. Proqnozlaşdırılan investisiya 4 mlrd dollar, proqnozlaşdırılan ehtiyat 100 mln t neft və 1 trln kubmetrə yaxın təbii qaz. Məhsul bölgüsü TPAO – 9%, NİOK – 10%, Elf – 10%, Lukoyl – 10%, BP Statoil – 51%, ARDNŞ – 20%.
 - Dan ulduzu, Əşrəfi – 14.12.96-cı ildə imzalanıb. Proqnozlaşdırılan investisiya 1,5 mlrd dollar, proqnozlaşdırılan ehtiyat 100 mln t neft. Məhsul bölgüsü: AMOKO – 30%, UNOCAL – 25,5%, Delta – 4,58%, İtochu – 20%, ARDNŞ – 20%.
 - Lənkəran-dəniz, Talış-dəniz – 13.01.97-ci ildə imzalanıb. Proqnozlaşdırılan investisiya 1,54 mlrd dollar, proqnozlaşdırılan ehtiyat – 100 mln t neft. Məhsul bölgüsü: Elf – 40%, Total – 10%, ARDNŞ – 25%, OÇEK - 10%, Denimeks – 10%, Petrofina – 5%.
 - Yalama (D – 222) – 03.07.97-ci ildə imzalanıb. Proqnozlaşdırılan investisiya 1,5 mlrd dollar, proqnozlaşdırılan ehtiyat – 100 mln t neft. Məhsul bölgüsü: ARDNŞ – 40%, LukAŞİP – 60%.
 - Oğuz – 01.08.97-ci ildə imzalanıb. Proqnozlaşdırılan investisiya 800 mln dollar, proqnozlaşdırılan ehtiyat – 75 mln t neft. Məhsul bölgüsü: ARDNŞ – 50%, Mobil – 50%.
 - Abşeron – 01.08.97-ci ildə imzalanıb. Proqnozlaşdırılan investisiya 3,5 mlrd dollar, proqnozlaşdırılan ehtiyat – 150 – 300 mln t neft. Məhsul bölgüsü: ARDNŞ – 50%, Total – 20%, Şevron – 30%.

- Naxçıvan – 01.08.97-ci ildə imzalanıb, Proqnozlaşdırılan investisiya 500 mln dollar, proqnozlaşdırılan ehtiyat – 75 mln t neft. Məhsul bölgüsü ARDNŞ – 50%, Eksson – 50%.
- Kürdaşı – 02.06.98-ci ildə imzalanıb. Proqnozlaşdırılan investisiya 2 mrd dollar, proqnozlaşdırılan ehtiyat – 90 -120 mln t neft. Məhsul bölgüsü ARDNŞ – 50%, ACIP – 25%, TPAO – 5%, Pepsol – 5%, MİTSUI – 15%.
- Cənubi – Şərqi Qobustan – 02.06.98-ci ildə imzalanıb. Proqnozlaşdırılan investisiya 250 mln dollar, proqnozlaşdırılan ehtiyat – 30 -60 mln t neft. Məhsul bölgüsü ARDNŞ – 20%, AMOKO – 25%, Monument – 12,5%, SFK – 12,5%.
- Alov, Araz, Şərq – 21.07.98-ci ildə imzalanıb. Proqnozlaşdırılan investisiya 9 mrd dollar, proqnozlaşdırılan ehtiyat – 150 -300 mln t neft. Məhsul bölgüsü: ARDNŞ – 40%, BP – AMOKO – 15%, Eksson – 15%, Statoyl – 15%, TPAO – 10%, Alberta Enerji Kompani - 5%.
- Yanan Tava, Atəşgah, Muğan-dəniz –25.12.98-ci ildə imzalanıb. Proqnozlaşdırılan investisiya 2,3 mrd dollar, proqnozlaşdırılan ehtiyat – 100 mln t neft. Məhsul bölgüsü: ARDNŞ – 50%, İtochu – 7,5%, İNPEX – 12,5%, JAPEX – 22,5%, Tuykoku - 7,5%.
- Savalan, Dalğa, Lerik-dəniz, Cənub –27.04.99-cu ildə imzalanıb. Proqnozlaşdırılan investisiya 4,5 mrd dollar, proqnozlaşdırılan ehtiyat – 100 -120 mln t neft. Məhsul bölgüsü: ARDNŞ – 50%, Mobil – 30%, «Bölünməyən hissə» – 20%.
- Zəfər, Məşəl – 27. 04.99-cu ildə imzalanıb. Proqnozlaşdırılan investisiya 5 mrd dollar, proqnozlaşdırılan ehtiyat – 120 -150 mln t neft. Məhsul bölgüsü: Eksson – 30%, KONOKO – 20%, ARDNŞ – 50%.
- Zığ-Hövsan – 11.03.01-ci ildə imzalanıb. Məhsul bölgüsü: Lukoyl – 49%, ARDNŞ – 51%.

Ən başlıcası isə son illərdə şirkətin təsisçiliyi ilə yaradılmış 13 əməliyyat şirkəti, 34 birgə müəssisə, 5 Alyans, neft və qaz sənayesinin demək olar ki, bütün sahələrində uğurla çalışır.

Ümumən, müasir dövrdə neft strategiyasının reallaşmasında qloballaşma proseslərinin güclənməsi ilə müşahidə olunur. Belə ki, dünyanın neft-qaz bazarı o qədər qloballaşmışdır ki, o bir ölkənin hüquqları çərçivəsində qapanıb qalmaqla bu bazarda uğur qazanması mümkün deyildir. Ölkəmizin neft sənayesinin dünyada dəyişən şəraitə və tələbə uyğun olaraq onu çevik, müasir və rəqabətə davamlı bir quruma çevirmək üçün ARDNŞ xarici ölkələrdə investisiya proqramları həyata keçirir, iqtisadi cəhətdən əlverişli və Azərbaycanın strateji maraqlarına cavab verən layihələrin reallaşmasında fəal iştirak edir. Bu gün şirkətin 10-dan artıq ölkədə nümayəndəlikləri fəaliyyət göstərir və müvafiq layihələrin Azərbaycan kapitalı əsasında reallaşdırılması prosesində fəal iştirak edir. Məsələn, 2010-cu ildə Qazaxstanın Tengiz yatağından hasil olunan neftin bir hissəsi dünya bazarlarına Külevi terminalından nəql edilir. Habelə, «SOJAR Georgia Petroleum» və «SOJAR Georgia Gaz» şirkətləri Gürcüstanda neft məhsulları və təbii qaz distribusiyası bazarının tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Bu gün şirkətin Türkiyədəki fəaliyyəti daha miqyaslı və əhatəlidir. Belə ki, «SOJAR - Turqaz» birgə müəssisəsinin İzmirdə illik gücü 10 milyon ton olan Ege neft emalı zavodunun tikintisi üçün lisenziya alması, habelə ARDNŞ-in idarəçiliyində olan «Petkim Petrokimya Holding»in nəzdində inşa olunacaq bu zavodun məhsulları əsasən bu kompleksin xammal ehtiyaclarının ödənilməsinə sərf olunacaq, habelə şirkət əlavə sərmayə qoyuluşu hesabına yaxın zamanlarda «Petkim»in Türkiyə neft-kimya məhsulları bazarında malik olduğu payın 40%-ə çatdırılmasını nəzərdə tutur. Ümumən, müasirləşmə xəttini öz fəaliyyətinin əsas prioritetinə çevirmiş ARDNŞ-in beynəlxalq miqyasda investisiya baxımından cəlb ediciliyi artır, xarici ölkələrə sərmayə yatırmaq, qlobal layihələrdə fəal iştirak etmək üçün xarici banklardan əlverişli şərtlərlə kredit yolu ilə də öz fəaliyyətini genişləndirir.

ARDNŞ-in dünya miqyasında tanınmış «Fitç Ratings» və «Moodus» kimi beynəlxalq reyting şirkətləri tərəfindən reyting dərəcələrinə layiq görülmüşdür.

Bununla yanaşı nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, neft-qaz sənayesi kimi beynəlxalq rəqabətə məruz qalan və daima dinamik inkişafı təmin etmək üçün bu sahənin innovasiyası əsasında inkişaf etdirilməsi daimi və fasiləsiz bir proses kimi reallaşdırılmalıdır. AR Prezidenti İlham Əliyev modelləşmə prosesini ölkəmiz üçün həyatı əhəmiyyətə malik bir proses olduğunu xüsusi vurğulayaraq qeyd edir: «Gələcəkdə iqtisadiyyatın bütün sənaye kompleksinin modernləşmə prosesi daha da sürətlə getməlidir. Həm də neft sənaye kompleksi inkişaf etdirilməsi ölkəmizdə davamlı inkişafın təmin edilməsi prinsipindən reallaşdırılmalıdır».

Azərbaycan Dövlətinin həyata keçirdiyi neft strategiyası regionun inkişafına stimül verməklə yanaşı Avropanın enerji təhlükəsizliyində mühüm amil kimi qiymətləndirilir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 14 fevral 2005-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasının yanacaq-enerji kompleksinin inkişafı (2005-2015-ci illər) üzrə Dövlət Proqramı» əldə edilmiş nailiyyətlərin inkişaf etdirilməsi və yaranmış şəraitdən daha səmərəli istifadə olunmasını əsas məqsəd olaraq qarşıya qoymuş, yanacaq-enerji kompleksinin uzunmüddətli və səmərəli fəaliyyətinin istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir. Dövlət Proqramının neft və qaz sənayesi üzrə nəzərdə tutulmuş ilk bölməsinə geoloji-kəşviyyat işlərinin genişləndirilməsi, yeni yataq və perspektiv strukturların işlənilməsi üçün tədbirlər daxil edimişdir.

Dövlət Neft Şirkəti tərəfindən ilkin olaraq geofiziki tədqiqatlar sahəsində elmi-texniki potensialın artırılmasına xüsusi diqqət yetirilmiş, az müddət ərzində dəniz və quru ərazilərdə seysmik işlər və mədən-geofiziki tədqiqatlar aparmaq üçün müasir sistemlər, şoxsaylı qurğu və avadanlıqlar, müvafiq proqram təminatları alınmışdır. Əldə edilmiş yeni texnika və texnologiyaların hesabına tədqiqat işlərinin həcmnin xeyli artırılmasına, səviyyənin isə əsaslı sürətdə yüksəldilməsinə nail olunmuşdur.

Azərbaycanda 1997-2013-cü illərdə neft hasilatı dinamikası aşağıda verilən cədvəldə əks olunmuşdur.

Cədvəl 1

Neft hasilatı (qaz kondesatı daxil olmaqla), min ton

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Neft hasilatı	13807	14017	14909	15334	15381	15549	22214	32268	42598	44514	50416	50838	45626	43375	43457

Cədvəldən göründüyü kimi, 2013-cü ildə 2003-cü illə müqayisədə 1,95 dəfə çox, yəni 43457 min ton neft hasil edilmiş, son dövr ərzində ardıcıl qaydada nail olunan artım tempi davam etdirilmiş, lakin bir sıra obyektiv və subyektiv amillərin, xüsusən xarici neft şirkətlərinin bu prosesə sistemli yanaşması üzündən respublikamızda son dövrlərdə neft hasilatı azalması müşahidə olunur. Neft hasilatının artırılmasına Azəri-Şirəq-Günəşli layihəsi üzrə fəaliyyətin genişləndirilməsinin əhəmiyyətli təsiri olmuşdur. 2013-cü ildə Çıraq, Mərkəzi Azəri, Qərbi Azəri, Şərqi Azəri və Dərinsulu Günəşli platformalarından birlikdə 261.9 milyon barel yəni 35.4 milyon ton neft hasil edilmişdir.

Cədvəl 2

Təbii qaz hasilatı, mln kub m

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Təbii qaz – cəmi	5997	5642	5535	5144	5128	4995	5732	9076	16850	23399	23598	26312	25728	26796	29245

Cədvəldən göründüyü kimi son illər ərzində ölkədə qaz hasilatında da yüksək sürətlə artımı müşahidə olunur.

Ölkə üzrə 2013-cü ildə 29,3 mlrd kub metr qaz hasil edilmişdir ki, bu da 2009-cü illə müqayisədə 5,6 mlrd kub metr və ya 23%, 2003-cü ilin göstəricisindən isə 25,2 mlrd kub metr və ya 5,7 dəfə çoxdur.

ARDNŞ tərəfindən işlənmədə olan yataqlardan qaz hasilatının artırılması və Azəri, Çıraq, Dərin Sulu Günəşli, Şahdəniz yataqlarının işlənilməsinin intensivləşdirilməsi hesabına 2013-cü ildə həm ölkə daxili tələbat tam ödənilmiş, həm də qaz ixracatı artırılmışdır. Belə ki, 2013-cü ildə Cənubi Qafqaz boru kəməri vasitəsilə Türkiyə və Gürcüstana 5,6 mlrd kub metr qaz nəql edilmişdir.

Neft məhsullarının istehsalında da son illər ərzində dinamik inkişaf müşahidə olunur.

Cədvəl 3

2005-2013-cü illərdə Azərbaycanda neft məhsullarını istehsalı müəssisələrinin işinin əsas göstəriciləri

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı - cəmi	7	5	6	5	7	9	8	4	4
İstehsal olunmuş məhsulun (işlərin, xidmətlərin) həcmi, müvafiq illərin cari qiymətləri ilə, milyon manat	837	1 821	2 118	2 400	1 845	2 161	2 484	2 376	2 434
İstehsal olunmuş məhsulun fiziki həcm indeksi, əvvəlki ilə nisbətən, faizlə	114,2	102,4	107,7	108,5	89,4	108,8	109,0	95,5	106,1
İstehsal olunmuş sənaye məhsulunun xüsusi çəkisi, faizlə	9,0	11,7	9,4	8,1	8,2	7,7	7,1	6,9	7,2
İşləyənlərin orta siyahı sayı:									
min nəfər	6,7	6,5	6,4	6,3	5,6	5,3	5,3	5,2	5,2
əvvəlki ilə nisbətən, faizlə	98,5	97	98,5	98,4	88,9	94,6	100	98,1	100,0
Bir işçinin orta aylıq əmək haqqı, manat	159,6	234,8	333,4	474,0	507,9	514,6	542,4	675,0	736,1
İlin sonuna əsas fondların mövcudluğu:									
milyon manat	397,3	422,4	476,5	551,4	578,4	632,7	719,7	796,1	820,9
əvvəlki ilə nisbətən, faizlə	105,4	106,4	112,8	115,7	104,9	109,7	112,6	111,8	103,1

Cədvəldən göründüyü kimi, məhsulun fiziki həcmnin, əsas fondların və xüsusilə məhsul həcmnin dəyərinin dinamik artımı müşahidə olunduğu halda, neft məhsulları istehsalının sənaye məhsulunun ümumi həcmində payı azalır. Bu da ilk növbədə neft hasilatının dünya neft qiymələrinin müvafiq dövrdə daha yüksək templərlə artması ilə izah olunur.

2013-cü il emal kompleksi üçün də uğurlu olmuşdur. Ölkəmizin neft məhsullarına olan tələbatı və bu məhsulların ixracına dair öhdəliklər artıqlaması ilə yerinə yetirilmiş.

Cədvəl 4

2011-2013-cü illərdə Azərbaycanın neft emalı zavodlarında neftin emalı və neft məhsullarının istehsalı (min ton)

Neft və neft məhsulları	2011	2013	2011-cü ilə nisbətən, %
Neft emalı	6032,79	6220,56	103,1
o c. Heydər Əliyev ad. BNEZ	4053,09	4406,81	108,7
Azərneftyağ NEZ	1979,70	1813,75	91,6
Benzinlər	1467,60	1453,24	99,3
Kerosin və dizel yanacağı	2829,38	3020,14	106,7
Açıq rəngli məhsullar	4296,52	4471,99	104,1

Maye qazlar	173,30	214,00	123,5
Sürtkü yağları	44,18	86,54	195,9
Neft bitumu	236,36	241,46	102,2
Neft koksu	220,84	267,50	121,1
Emal dərinliyi %	91,63	92,60	101,1

Cədvəldən görüldüyü kimi 2013-cü ildə neft emalı zavodlarında 6221 min ton neft emal edilmişdir ki, bu da 2011-ci ilin göstəricisindən 3,1 % artıqdır. 2011-ci illə müqayisədə benzin istehsalının aşağı düşməsinə baxmayaraq, kerosin və dizel yanacağı istehsalı 6,7%, açıq rəngli məhsulların istehsalı 4,1 %, maye qazlar 23,5%, sürtkü yağların istehsalı isə 95,9% artmışdır. (ARDNŞ, Hesabat, 2013).

Son illər ərzində neftin ilkin emal qurğularının potensialından səmərəli istifadəsində, dərin emal qurğularının yenidən qurulmasında və yüklənməsində görülmüş əhəmiyyətli işlər nəticəsində neftin emalının dərinliyi 206-cü ildəki 59,8 %-dən 2013-cü ildə 92,6% çatmışdır. Bundan əlavə 2013-cü ildə 3232,6 min ton neft məhsulları ixrac edilmişdir.

2.2 Neft resurslarından səmərəli istifadə edilməsinin investisiya amilləri

XIX əsrdən başlayaraq dünyanın ilkin neft istehsalçılarından biri kimi tanınan Azərbaycan Respublikasında neft sənayesinin formalaşması uzun və dinamik inkişaf dövrü keçmişdir. Bu dinamizmin təminatı əhəmiyyətli dərəcədə neft-qaz resurslarının zənginliyi, ölkədə mövcud olan əlverişli iqtisadi-siyasi mühit və digər bu kimi amillərlə əlaqədar olmuşdur.

Sovet hakimiyyəti illərində də Azərbaycanda neft çıxarılmasına baxmayaraq, o dövriki siyasi sistem çərçivəsində karbohidrogen ehtiyatları heç də tam işlənilməmişdir. Bununla yanaşı olaraq 1991-ci ildən başlayaraq Azərbaycanda ictimai-iqtisadi münasibətlərdə baş verən köklü dəyişiklik bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatında, o cümlədən onun ən aparıcı sahəsi olan neft sənayesində adekvat təsirlə müşayiət olunmuşdur. Belə ki, Azərbaycan neft sənayesində tənəzzül dövrü başlayandan, yəni 1981-ci ildən 1996-cı ilə kimi neft hasilatının səviyyəsi azalmağa doğru daima meyli olmuş və 1981-ci ilə nis-

bətən 3526 min ton az neft hasil edilmişdir. Yalnız 1996-cı ildə bu sahədə sabitləşmə əldə olunmuşdur. Araşdırmalar göstərir ki, sovet hakimiyyətinin son iyirmi ilində Xəzər dənizində neft hasilatının inkişafına sərmayə demək olar ki, ayrılmamışdır. O, vaxtlar Xəzər nefti ikinci və bəzən üçüncü sırada qalmışdır. Çünki Sibirdə böyük neft ehtiyatlarının aşkara çıxarılması və neftin daha az məsrəflə başa gəlməsi əsas diqqəti oraya yönəltmişdir. Digər tərəfdən 1981-1985-ci illərdə ölkəmizdə neft və qaz hasilatının azalmasının başlıca səbəblərindən biri də dənizin dərinliyi 150 metrədən artıq olan hissələrində hasilat üçün texnika və texnologiyanın olmamasından ibarət olmuşdur. Belə ki, 1980-ci illərdə kəşf olunmuş və bu gün ARDNŞ tərəfindən dənizdə hasil olunan neftin 66%-ini verən «Günəşli» yatağında neft hasilatına başlanmasına baxmayaraq, yatağın dərin qatlarının işlənməsi texniki baxımdan mümkün olmamışdır.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra respublika iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi və dünyada öz mövqeyini müəyyənləşdirmək baxımından neft sənayesini dirçəltmək zəruriyyətində qalmışdır. Lakin bu sahənin yenidən bərpa olunması böyük məbləğdə investisiya qoyuluşlarının tətbiqini tələb edirdi. Bu baxımdan daxili investisiya imkanlarının demək olar ki, olmaması digər investisiya mənbələrin axtarılmasını zərurətə çevirmişdir. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, bir çox mütəxəssislərin, o cümlədən akademik X.Yusifzadəyə görə yalnız Azərbaycanın daxili potensialından istifadə etməklə dənizdə yerləşən yataqların istismar edilməsi 20-25 ildən sonra mümkün ola bilərdi. Müxtəlif siyasi, iqtisadi və sosial problemləri olan dövlətimiz üçün bu variant heç vaxt qənaətbəxş hesab oluna bilməzdi. Məhs belə bir vəziyyətdə Azərbaycana məxsus neft yataqlarının işlənməsi məqsədilə xarici şirkətlərlə əməkdaşlığı yeganə çıxış yolu kimi dəyərləndirilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ümumilikdə neft sənayesinə investisiya qoyuluşlarını şərtləndirən amillər müxtəlif ola bilər ki, onları da aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- mövcud maddi-texniki bazanın yenilənməsi;

- yeni yataqların mənimsənilməsi;
- sahənin infrastrukturunun yaradılması və ya təkmilləşdirilməsi;
- istismarda olan yataqlarda hasilatın səviyyəsinin yüksəldilməsi və s.

Göründüyü kimi yuxarıda qeyd olunan və ümumiyyətlə neft sektoruna investisiya qoyuluşlarını şərtləndirən başlıca amillər yaxın keçmişdə neft sənayemiz üçün xarakterik olmuşdur. Uzunmüddətli inkişaf dövrü ərzində sahədə istehsal infrastrukturunun formalaşmasına baxmayaraq, ona xas olan xarakterik xüsusiyyətlərin təsiri nəticəsində tənəzzül meyllərinin qarşısının alınması mümkün olmamışdır. Bütün bunlar respublikanın neft sənayesinə ciddi iqtisadi nəticələrə səbəb ola biləcək və müxtəlif istiqamətləri əhatə edən investisiya qoyuluşlarını zərurətə çevirmişdir. Bu baxımdan neft sənayesində investisiya qoyuluşlarının prioritet istiqamətləri əsasən aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər:

- yeni neft yataqlarının istismarına investisiyalar;
- yeni neft yataqlarının və strukturların kəşfiyyatına investisiyalar;
- neft sənayesinin infrastrukturunun inkişafına investisiyalar;
- köhnə neft yataqlarının reabilitasiyasına investisiyalar.

Beləliklə, ilk dəfə olaraq 1994-cü ilin 20 sentyabrında «Azəri», «Çıraq» yataqlarını tam, «Günəşli» yatağının isə dərinlikdə yerləşən hissəsini əhatə edən və miqyasına görə beynəlxalq xarakter daşıyan «Prodakşın Şerinq» və ya HPBS tipli «Əsrin müqaviləsi» imzalandı. Müqavilə dünyanın 8 ölkəsinə mənsub olan 12 iri neft şirkəti arasında imzalanmış və ratifikasiya edildikdən sonra qüvvəyə minmişdir. «Əsrin müqaviləsi» bağlanan zaman müqavilənin aşağıdakı şərtləri müəyyən edilmişdir:

- müqavilənin müddəti 30 il;
- neft ehtiyatlarının miqdarı 511 milyon ton;
- Azərbaycana çatacaq neftin həcmi 258 milyon ton və 55 milyard kub metr səmt qazı;
- xarici şirkətlərə çatacaq neftin həcmi 64 milyon ton;
- əsaslı və əməliyyat xərclərinə sərf olunacaq neft 194 milyon ton;

- ümumi investisiya qoyuluşunun həcmi 7,4 milyard ABŞ dolları;
- Azərbaycan Respublikasının mənfəəti 34 milyard ABŞ dolları;
- xarici şirkətlərin mənfəəti 8 milyard ABŞ dolları;
- xalis mənfəətdə Azərbaycan Respublikasının payı 80%.

Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə çətinlikləri baxımından ARDNŞ 1995-ci ildə müqavilədəki qalan iştirak payının maliyyələşdirilməsi şərti ilə öz payının 5%-ni TPAO-na, 5%-ni isə Ekson şirkətinə vermişdir. Bununla yanaşı olaraq müqavilənin imzalandıqdan bu günə qədər onun məzmununda digər analogi dəyişikliklər də baş vermişdir.

Məlumatlara əsasən müvafiq neft yataqlarında 4,6 milyard barrel neft ehtiyatı vardır ki, bu da Azərbaycanın dənizdəki neft ehtiyatlarının təxminən yarısına bərabərdir. Lakin son zamanlar aparılan kəşfiyyat işləri göstərir ki, yalnız bu yataqlarda sübut olunmuş və çıxarıla bilən neft ehtiyatları 5,4 milyard barreldir. Neft ehtiyatlarının proqnozlaşdırılardan çox olması ilə əlaqədar müqavilənin reallaşdırılacağı dövrdə investisiya qoyuluşunun həcmi 7,4 milyard dollardan artaraq 11,5 milyard ABŞ dolları müəyyən edilmişdir. Bu müqavilə üzrə işlənəcək yataqlardan ümumilikdə 730 milyon ton neftin hasil olunacağı proqnozlaşdırılır.

Müqavilənin şərtlərinə görə ilk 10-12 il ərzində investisiya xərcləri tam ödənilməlidir. Ona görə ki, investisiya qoyuluşu müxtəlif banklardan götürülən kreditlər hesabına təmin edilir və bu kreditlərin illik faizləri neftdən alınan gəlir hesabına ödənilir. Əgər 8-10 il ərzində götürülən kreditlər ödənilməzsə kreditin faizi ilbəl artacaqdır ki, bu da Azərbaycan üçün məqbul hesab edilə bilməz. Məhz bunu görə də ümumi gəlirin əksər hissəsi investisiya xərclərinin ödənilməsinə gedəcəkdir. Lakin buna baxmayaraq ilk illərdə ümumi gəlirin 30%-ə qədəri Azərbaycan dövlətinə və investorlara xalis gəlir kimi ödəniləcəkdir. Neftin hasilatı artdıqca müvafiq olaraq bu gəlirlər də artacaqdır. «Əsrin müqaviləsi» neft sənayemizin yeni mərhələsinin lokomotivi olaraq ardınca çoxsaylı müqavilələri çəkib gətirmiş və respublikaya külli miqdarda investisiya axınını təmin etmişdir. Ümumilikdə, 1994-2004-ci illər

ərzində xarici neft şirkətləri ilə quruda və Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda olan yataqları əhatə edən 29 neft müqaviləsi imzalanmışdır. Lakin bu sazişlərdə «Əsrin müqaviləsi»ndən fərqli olaraq, perspektivli strukturlarda kəşfiyyat işləri aparılmalı və kommersioniya əhəmiyyətli yataq açılırsa onun işlənməsi nəzərdə tutulur. Bununla əlaqədar olaraq investorlar kəşfiyyat dövründə investisiya qoyuluşunda müəyyən risk daşıyırlar. Müqavilə şərtlərinə görə perspektivli strukturlarda kəşfiyyat dövrü 3-5 il, kommersioniya əhəmiyyətli yataq açılırsa onların işlənmə dövrü isə 25 il nəzərdə tutulur. Əgər kəşfiyyat dövründə yataq açılmazsa, investorun kəşfiyyat işlərinə çəkdiyi xərclər ödənilmir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər müqavilə üzrə Azərbaycanın hesabına bonus ödənilir. Onun həcmi yatağın perspektivliyindən, çıxarıla bilən neft ehtiyatlarından və əldə olunacaq xalis gəlirin məbləğindən asılıdır. ARDNŞ-nin materiallarına və statistik məlumatlarına əsasən bu günə kimi xarici şirkətləri ilə imzalanmış layihələrin inkişafına ümumilikdə 8664 milyon ABŞ dolları həcmində investisiya qoyulmuşdur ki, bunun da 5526 milyon ABŞ dolları yalnız «Əsrin müqaviləsi»nin payına düşür.

«Əsrin müqaviləsi» adıyla neft tarixinə yazılmış ilk neft müqaviləsi respublikamızın iqtisadiyyatının dirçəldilməsində yeni bir dövrün başlanğıcını qoymuşdur. Artıq müqavilə üzrə ilk neft 1997-ci il noyabrın 12-də «Çıraq» platformasında hasil olunmuş və onun dünya bazarına çıxarılması təmin edilmişdir. Hal-hazırda ilkin neft layihəsi çərçivəsində gündə orta hesabla 125 min barrel və ya 17 min ton neft hasil edilir. Qeyd edək ki, «Əsrin müqaviləsi»nin imkanlarından daha səmərəli istifadə etmək məqsədi ilə yataqların tam miqyaslı işlənməsi proqramı hazırlanmış və onların reallaşması üç fazada müəyyənləşdirilmişdir. 2001-ci ilin avqustun 30-da «Əsrin müqaviləsi»nin ilk mərhələsi, Faza-1 layihəsinin başlanması qərara alınmışdır. Bu layihə «Azəri» yatağının mərkəzi hissəsinin işlənməsinə yönəldilmişdir. «Azəri» yatağının mərkəzi hissəsinin işlənməsi 3,4 milyard dollara başa gəlməsi proqnozlaşdırılmışdır. Bu fazada işlərin davam etmə

müddəti minimum 20 il nəzərdə tutulur. Faza-1 layihəsi çərçivəsində görülən işlər nəticəsində analoqu olmayan Səngəçal terminalı gündə 360 min barrel və ya 48,6 min tona yaxın nefti qəbul etmək və kəmərlə ixrac üçün emal etmək qabiliyyətinə malik.

Ümumilikdə, 2013-cü ildə isə «Çıraq» və «Mərkəzi Azəri» platformasından neft hasilatı gündə 266 min barrel, və ya ildə 13 milyon ton təşkil etmişdir. «Faza-1» layihəsinin həyata keçirilməsi istiqamətində mühüm işlər görülməkdədir. Belə ki, layihə üzrə tikinti işləri üçün xarici şirkətlərlə ümumi dəyəri 750 milyon dollar olan altı müqavilə bağlanmışdır.

«Azəri», «Çıraq», «Günəşli» yataqlarının işlənməsinin Faza-2 layihəsi «Azəri» yatağının şərq və qərb hissələrinin işlənilməsinə yönəldilmişdir. «Faza-1» və «Faza-2» layihələri birlikdə «Azəri» yatağının tam miqyaslı işlənilməsini başa çatdıracaqdır. Faza-2 layihəsi bu gün Azərbaycanda həyata keçirilən ən çox vəsait tələb edən neft layihəsidir. Onun işlənməsi 5,2 milyard dollara başa gələcəkdir. Bu məbləğin 3,8 milyard dolları obyektlərin tikintisinə və öncə qazma əməliyyatlarına sərf olunacaq, qalan hissəsi isə gələcək istismar dövrü ərzində xərclənəcəkdir.

«Azəri», «Çıraq» və «Günəşli» yataqlarının işlənməsinin yekun mərhələsi, yəni Faza-3 layihəsi «Günəşli» yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsinin tam işlənməsinə əks etdirəcəkdir. Bu layihənin həyata keçirilməsi ilə «Əsrin müqaviləsi»nin tam icrası reallaşacaqdır. Fazalar üzrə neftin hasilatının həcmi Əlavə 3-də əks olunduğu kimi proqnozlaşdırılır. Göründüyü kimi, «Əsrin müqaviləsi»nin Azərbaycana böyük iqtisadi mənfəət verməsi potensialı vardır. Belə ki, gəlirlər düşünülmüş şəkildə istifadə edilərsə, bu müsbət sosial-iqtisadi dəyişikliklərə səbəb ola bilər. Layihənin Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyətinin digər göstəricisi ondan ibarətdir ki, yalnız Faza-1 və Faza-2 layihələri çərçivəsində Azərbaycanda neft sektoruna kapital qoyuluşu 6 milyard ABŞ dollarına çata bilər. Bu rəqəm haqqında təsəvvürün yaranması üçün BVF və Dünya bankının (ölkəyə kredit verən əsas təsisatlar) 2000-ci ildən 2003-cü ilə kimi Azərbaycana verməli olduğu 400 milyon ABŞ

dolları həcmində razılaşıdırılmış kreditlə müqayisə aparıla bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda «Əsrin müqaviləsi» çərçivəsində «Çıraq-1» platformasından çıxarılan neftin (dünyada yüksək keyfiyyətli neft kimi tanınan «Azeri Light») bir barrelinin maya dəyəri 1 ABŞ dollarından az və ya Səngəçal terminalına 176 km məsafədə çatdırılmaq da daxil olmaqla hər tonuna 7 ABŞ dolları təşkil edir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, bir barrel neftin maya dəyəri İraqda, Küveytdə, Səudiyyə Ərəbistanında, İranda 2 ABŞ dolları, Venesuela və Nigeriyada 7 ABŞ dolları, Meksikada 10 ABŞ dolları, Amerika Birləşmiş Ştatlarında isə 11 ABŞ dolları təşkil edir. Azərbaycan neftinin Gürcüstanın Supsa terminalında tankerlərə yüklənməsi də daxil olmaqla hər barreli 1,2 ABŞ dolları və ya bir tonu 8,4 dollar təşkil edir. Beləliklə, Supsa limanında 1 ton neft 15 ABŞ dollarına başa gəlir. Özlüyündə bu göstərici «Əsrin müqaviləsi»nin investisiya layihəsi kimi yüksək iqtisadi səmərəliliyinə dəlalət edir.

Ümumiyyətlə, xarici investisiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi hər bir dövlət üçün mühüm məsələdir. Çünki, inkişafın təmin olunmasında investisiyaların əhəmiyyəti, onların yaratdığı sosial-iqtisadi effektlərlə sıx bağlıdır. Hesablamalara görə müqavilənin reallaşdırılacağı vaxt ərzində Azərbaycanın 55 milyard kubmert səmt qazından alınan gəlir təxminən 55 milyon ton neftə bərabər olacaqdır. Həmçinin müqavilədə göstərilən yataqlarda Azərbaycanın əvvəllər apardığı kəşfiyyat işlərinə sərf etdiyi 420 milyon dollar həcmində bonus verilməsi də nəzərdə tutulmuşdur. Digər tərəfdən adambaşına düşən sərmayələrə görə Azərbaycan keçmiş Sovet İttifaqının respublikaları arasında birinci yeri tutur və bir çox Şərqi Avropa ölkələrini ötüb keçir. İmzalanmış 29 neft-qaz müqavilələrinin tam reallaşdırılacağı təqdirdə Azərbaycana birbaşa sərmayələrin gözlənilən həcmi isə 60 milyard dollardan artıq təşkil edəcəkdir. Xarici neft şirkətlərinin müqavilə çərçivəsində ölkəmizə qoyduğu sərmayələr əsasən bonuslar, yerli şirkətlərlə bağlanmış müqavilələr, taariflər və əmək haqları formasında Azərbaycana çatmışdır. Artıq bonus və akrhesablı ödənişlər şəkilində 1401 milyon dollar

əldə edilmişdir. Bundan əlavə yerli müəssisələr və onların təşkil etdikləri müştərək müəssisələr neft şirkətlərinə 650 milyon dollar həcmində müqavilə və təchizat xidmətləri göstərmişdir.

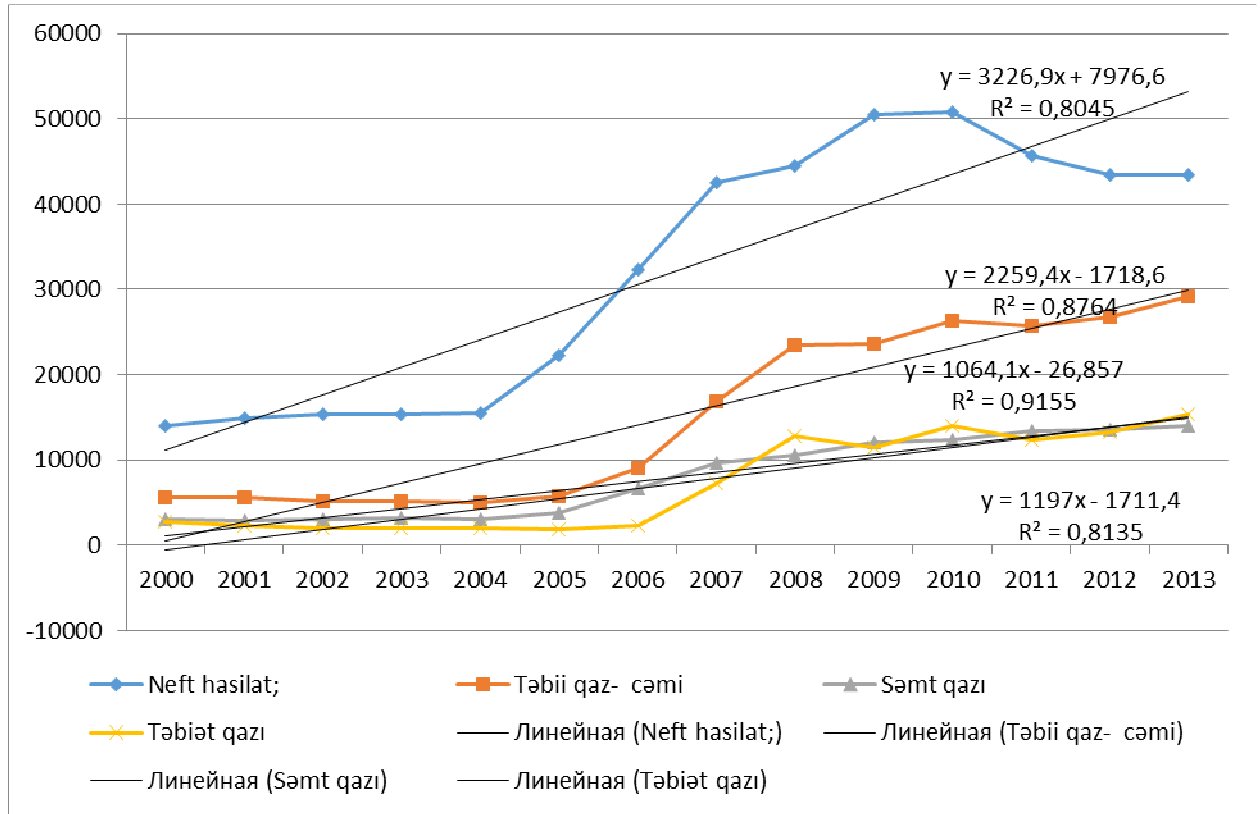
Qeyd etmək lazımdır ki, ilkin neft layihəsi çərçivəsində artıq 185 milyon barreldən çox neft hasil edilmiş və Azərbaycan dövlətinə təxminən 500 milyon dollarlıq mənfəət nefti təhvil verilmişdir. Hal-hazırda dövlətlə podratçılar arasında mənfəət neftinin paylaşdırılması 30-un 70-ə nisbətində həyata keçirilir. Həmçinin podratçıların aldığı 70% mənfəət neftinin 10%-i AÇG-in podratçılarından biri olan ARDNŞ-ə daxil olur. Qalan hissə isə podratçıların müqavilədəki iştirak paylarına uyğun olaraq bölüşdürülür. Şirkətlər tərəfindən əldə olunan vəsaitlərə uyğun olaraq vergilərin ödənilməsi də müvafiq qaydada həyata keçirilir. Belə ki, onlar 25% dərəcəsində mənfəət vergisi, sosial təminat fondu üçün ayırmaları və əmək haqqından çıxılan vergiləri dövlət büdcəsinə ödəyirlər. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, «Əsrin müqaviləsi»nin podratçıları yalnız əlavə dəyər vergisindən, idxal və təkrar ixrac rüsumlarından azaddırlar.

Araşdırmalara görə, əsasən «Əsrin müqaviləsi»nin reallaşdırılması üzrə həyata keçirilən uğurlu işlər nəticəsində respublikada neft hasilatının səviyyəsinin artımı təmin olunmuşdur. Belə ki, əgər 1995-ci ildə bütövlükdə respublika üzrə cəmi 9,2 milyon ton neft hasil edilirdisə, artıq 2010-cu ildə bu rəqəm 50,8 milyon tona çatdırılmışdır. Bu istiqamətdə baş verən dəyişiklikləri cədvəl 2.2-dən aydın görmək olar:

Cədvəl 5
Azərbaycanda neft-qaz hasilatının 2000-2013-cü illər
ərzində dinamikası

	Neft hasilatı;	Təbii qaz- cəmi	Səmt qazı	Təbiət qazı
2000	14017	5642	3062	2783
2001	14909	5535	2859	2370
2002	15334	5144	3118	2025
2003	15381	5128	3170	1958
2004	15549	4995	3051	1944
2005	22214	5732	3855	1877
2006	32268	9076	6727	2349
2007	42598	16850	9592	7257
2008	44514	23399	10588	12811
2009	50416	23598	12080	11518

2010	50838	26312	12370	13943
2011	45626	25728	13357	12371
2012	43375	26796	13579	13217
2013	43457	29245	13945	15300

Cədvəldən görüldüyü kimi 1998-ci ildən başlayaraq hər il neft hasilatı artımla müşaiət olunmuşdur. Lakin bu artım yalnız dənizdəki neft yataqlarının hesabına baş vermiş və hasil olunan ümumi neftin 40 mln tondan çoxu ABƏŞ-in, başqa sözlə, «Əsrin müqaviləsi»nin payına düşmüşdür. Quru sahələridə isə hasilat əsasən stabil xarakter daşımaqdadır.

Ümumən, neft sənayesinə qoyulan xarici investisiyaların həcmində baş verən kəmiyyət dəyişikliyi, əsaslı surətdə ÜDM-un dinamikasına təsir etməkdədir. Aparılan araşdırmaların əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, neft sektorunda həyat keçirilən layihələr üzrə ölkəyə cəlb olunan xarici investisiyalar bu sahə ilə yanaşı olaraq, iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafında öz müsbət təsirini göstərmişdir.

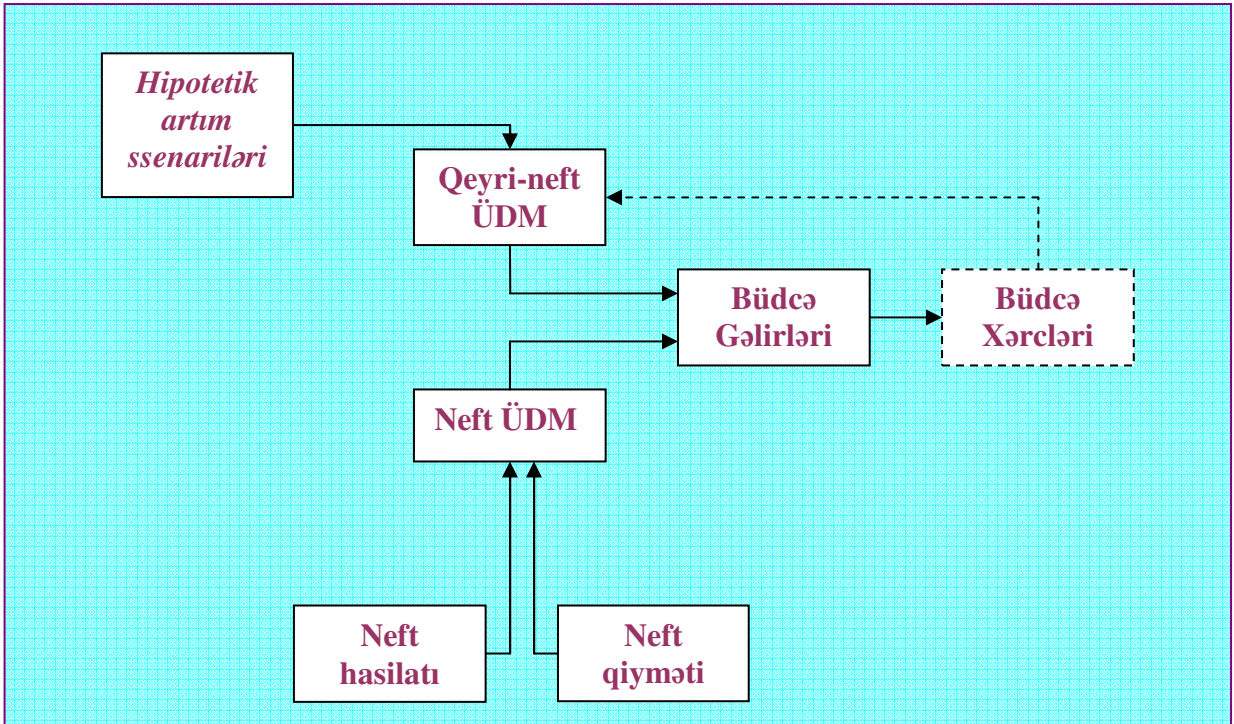
Bütün bunlar öz növbəsində neft-qaz sektorunun milli iqtisadiyyatın inkişafına təsirinin sistemli təhlilinin dəyərləndirilməsini və müvafiq nəticələr çıxarılmasını tələb edir.

FƏSİL III QLOBALLAŞMA ŞƏRAITINDƏ RESURS PTENSİALINDAN İSTİFADƏ ÜZRƏ DÖVLƏTİN İQTİSADI SİYASƏTİ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

3.1 Neft resursundan istifadənin dövlət mexanizmdən istifadənin təkmilləşdirilməsi

Təhlil göstərir ki, son 10 ildə ölkə büdcəsinin formalaşmasında neft gəlirlərinin payı kəskin yüksəlmişdir. Eyni zamanda o da məlumdur ki, neft sektorundan əldə olunan gəlirlər hesabına son illərdə qeyri-neft sektorunun üstün inkişafı təmin olunmuş və onun nəticəsidir ki, büdcə gəlirlərinin strukturunda onun həcmi xeyli artmışdır. Məlumdur ki, yaxın illərdə ölkəmizdə neft hasilatının azalacağı proqnozlaşdırılır. Dəyişən şəraitə və tələbə uyğun olaraq neft gəlirlərindən optimal və səmərəli istifadə olunması ilə bağlı dövlət siyasətinin formalaşdırılması və reallaşdırılması bütün bu proseslərin proqnozlaşdırılmasını tələb edir. Bu baxımdan bu sahədə mövcud ola biləcək halları dəyərləndirmək məqsədi ilə perspektiv dövr üçün büdcə gəlirlərinin formalaşmasında neft amili və uzunmüddətli ssenarilər. Biz tədqiqat gedişində büdcənin gəlir hissəsinin formalaşma bazasını əsasən ölkə ərazisində istehsal edilən məhsul və xidmətlər təşkil etdiyindən gəlirlərin proqnozlaşdırılmasında ÜDM-in proqnoz ssenarilərindən istifadə etmişik. Azərbaycan iqtisadiyyatının struktur xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq büdcə gəlirlərinin formalaşmasında sərbəst dəyişənlər qismində neft daxil olmaqla ÜDM və qeyri-neft ÜDM-i kimi müəyyən olunmuşdur. Proqnozlaşdırmanın metodoloji əsasını qeyri-xətti – loqarifmik reqressiya modelləri təşkil edir.

Model asılılıqlarının blok-sxemi

Neft ÜDM-in modelləşdirilməsində əsas determinantlar olaraq neft hasilatı (mln. tonla) və neftin dünya bazarı qiyməti (dollar/barrellə) seçilmiş, qeyri-neft sektorunda ÜDM-in proqnoz ssenariləri isə hipotetik stabil artım ssenariləri şəklində qurulmuşdur.

Neft ÜDM-in proqnoz ssenarilərinin qurulmasında neftin dünya bazarı qiymətinin hipotetik inkişaf ssenarilərindən istifadə olunmuşdur. Pessimist ssenari üçün neft qiyməti 50 dollar/barrel, orta hal ssenarisi üçün 75 dollar/barrel, optimist ssenari üçün isə 90 dollar/barrel müəyyən olunmuşdur.

Qeyri-neft sektorunda buraxılışın həcmnin (bazar dəyərilə) proqnozlaşdırılması üçün qurulan ssenarilərdə sektor üzrə artım tempi əsas götürülmüş, pessimist ssenaridə bu artım 5%, orta hal ssenarisində 7%, optimist

ssenaridə isə 9% müəyyən olunmuşdur. Beləliklə, neft qiymətləri və qeyri-neft sektorunun artım tempinin müxtəlif kombinasiyalarından 9 proqnoz ssenarisi hazırlanmışdır.

Mənzərənin daha aydın əks etdirilməsi məqsədilə hesablamalarda iqtisadiyyatda ümumi qiymət dəyişiklikləri nəzərə alınmamışdır. Başqa sözlə, 2010-cu ildən etibarən hər bir proqnoz ili üçün hesablanmış məbləğ 2009-cu ilin baza qiymətlərilə ifadə olunmuşdur.

Hesablamaların statistik bazası 2000-2009-cu illəri əhatə edir. Baza Dövlət Statistika Komitəsinin və Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının rəsmi məlumatlarına əsaslanır.

Neft qiymətinin 50, 75 və 90 dollar/barrellik qiymət ssenariləri üzrə model əsasında proqnoz hesablamalarının nəticələri aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir:

Cədvəl 3.1.
Neft ÜDM-nin proqnoz ssenariləri.

	Neft ÜDM ssenariləri (mln.manatla)		
	pessimist	orta	Optimist
	50\$/barrel	75\$/barrel	90\$/barrel
2010	18552,6	25212,8	28941,7
2011	24279,7	32995,9	37875,9
2012	25372,4	34480,9	39580,5
2013	25812,1	35078,5	40266,4
2014	24715,7	33588,4	38555,9
2015	22981,2	31231,3	35850,2
2016	20638,1	28047,1	32195,1
2017	18140,8	24653,2	28299,3
2018	14226,4	19333,5	22192,8

Göründüyü kimi, neft pikindən (2013-cü il) sonrakı illərdə neft sektorunda buraxılışın həcmi sürətlə azalmağa başlayır və hətta, ən yaxşı hal ssenarisində belə proqnoz dövrünün sonunda 2009-cu ildəki buraxılışın 22.5%-nə bərabər olur.

Qeyri-neft sektorunda buraxılışın həcmnin proqnozlaşdırılması əvvəldə qeyd olunan formada stabil artım ssenariləri üzrə aparılmışdır və nəticələr aşağıdakı cədvəldə təqdim edilmişdir:

Cədvəl 3.2.
Qeyri-neft ÜDM-nin proqnoz ssenariləri.
Qeyri-neft ÜDM-in artım ssenariləri

pessimist	orta	optimist
5%	7%	9%

2010	16467,4	16781,0	17094,7
2011	17290,7	17955,7	18633,2
2012	18155,3	19212,6	20310,2
2013	19063,0	20557,5	22138,1
2014	20016,2	21996,5	24130,5
2015	21017,0	23536,3	26302,3
2016	22067,8	25183,8	28669,5
2017	23171,2	26946,7	31249,8
2018	24329,8	28832,9	34062,2

Təqdim olunan cədvəldən də görüldüyü kimi proqnoz dövrünün ilk illərində (neft pikinə qədər) büdcə gəlirlərinin formalaşmasında neft qiyməti əhəmiyyətli təsirə malik olduğu halda, sonrakı (neft pikindən sonra) dövrdə qeyri-neft sektorunun artım tempi həlledici rol oynayır. Əslində, bu nəticə məntiqli baxımdan tam gözlənilən haldır. Belə ki, neft sektoru qeyri-neft sektoru ilə müqayisədə daha böyük olduğundan və neft pikinə qədər daha sürətlə genişlənəcəyindən büdcə gəlirlərinin formalaşmasında həlledici rol oynayacaq. 2013-cü ildən sonra isə əksinə, neft sektoru sürətlə daralacağından büdcənin maliyyələşməsi birbaşa olaraq həmin dövrə qədər və ondan sonra qeyri-neft sektorunun hansı sürətlə böyüyəcəyindən asılı olacaq. Söylənilənləri qrafik təsvirdə daha aydın görmək mümkündür:

Sadələşdirmə üçün neft qiyməti ssenariləri əsasında proqnoz dövrü üzrə büdcə gəlirləri arasındakı fərqlərin hesablanmasında qeyri-neft sektorunun orta hal ssenarisi (7%-lik stabil artım tempi) götürülmüşdür. Digər ssenarilər üzrə də mənzərə eyni cürdür.

Göründüyü kimi, həm 75 dollar/barrel və 50dollar/barrel ssenariləri, həm də 90 dollar/barrel və 50 dollar/barrel ssenariləri arasındakı fərqlər 2013-cü ilədək artır, daha sonra isə sürətlə azalır və proqnoz dövrünün sonunda sadəcə bir neçə yüz milyon təşkil edir. Bu bir tərəfdən müsbət haldır ki, büdcənin neftdən asılılığı çox aşağı səviyyəyə düşmüş olacaq. Ancaq bu özlüyündə yalnız o şərtlə müsbət hal ola bilər ki, qeyri-neft sektoru davamlı şəkildə yüksək artım sürətini saxlamış olsun.

Belə olacağı halda, proqnoz dövrünün hər növbəti ilində qeyri-neft sektorunun artım ssenariləri əsasında proqnoz dövrü üzrə büdcə gəlirləri arasındakı fərqlər daha çox olacaq.

Burada da, eyni qaydada sadələşdirmə məqsədilə neft qiymətinin orta hal ssenarisi götürülmüşdür. Göründüyü kimi, davamlı stabil artımın nəticəsi olaraq proqnoz dövrünün sonuna doğru ssenarilər arasındakı fərqlər sürətlə genişlənməkdədir. Dövrün sonunda qeyri-neft sektorunun 9%-lik artım ssenarisilə 5%-lik artım ssenarisi arasında büdcə gəlirlərində təqribən 9.5 mlrd. manatlıq fərq yaranır.

Alınan nəticələr onu deməyə əsas verir ki, neft pikindən sonrakı dövrdə neft sektorunun daralması nəticəsində büdcənin bu sektordan gələn azalan gəlirlərinin yerinin doldurulması və ciddi maliyyələşmə probleminin yaranmaması üçün qeyri-neft sektorunun davamlı və yüksək artım tempinin uzunmüddətli dövr üçün təmin olunması vacibdir. Yalnız belə olan halda büdcə maliyyələşmə problemi ilə üzləşmiş olmaz, eyni zamanda Neft Fondu vəsaitlərinin bir hissəsi büdcənin maliyyələşdirilməsinə yox, iqtisadiyyat üçün vacib əhəmiyyət daşıyan iri layihələrin maliyyələşdirilməsinə yönəldilə bilər.

Eyni zamanda digər vacib məqam büdcə xərclərinin optimal artım tempinin müəyyənləşdirilməsidir. 2000-2009-cu illərdə büdcə xərclərinin artım tempinə nəzər saldıqda görünür ki, 9 il ərzində büdcə xərclərində təqribən 14 dəfə artım müşahidə olunub (nominal olaraq). Büdcə xərclərindəki artımın eyni tempə davam etməsi halında həm neft qiymətləri, həm də qeyri-neft sektorunun artım tempi baxımından ən yaxşı hal ssenarisində belə büdcədə maliyyələşmə probleminin yaşanması qaçılmazdır. Bu qrafik təsvirdən daha aydın görünür (burada büdcə xərclərinin trendi 2000-2009-cu illər bazasında qurulmuş xətti trenddir və mənzərəni ümumi şəkildə əks etdirmək məqsədi daşıyır):

Təsvirdən də göründüyü kimi büdcə xərcləri eyni tempə artacağı halda 2017-ci ildən sonra büdcədə getdikcə genişlənməkdə olan kəsir yarana bilər. Hesablamalara görə, vəziyyətin bu ssenarilə davam edəcəyi halda 2018-2024-cü illər ərzində büdcənin ümumi (7 ildə cəmi) kəsri təqribən 40 mlrd. manata çata bilər. Bu isə

büdcədə xroniki kəsr probleminin yaranması deməkdir ki, sonuncunun da iqtisadiyyat üçün nə dərəcədə zərərli olduğu hər kəsə məlumdur.

Bu bölmədə apardığımız təhlil və alınan nəticələrin dəyərləndirilməsi aşağıdakı qənaətə gəlməyə imkan vermişdir. Neft hasilatının aşağı düşməsi ilə əlaqədar ÜDM-də neft sektorundan azalan hissənin doldurulması, davamlı iqtisadi artımın təmin olunması, eyni zamanda uzunmüddətli dövrdə büdcənin maliyyələşmə problemilə üzləşməsi ehtimalının minimuma endirilməsi məqsədilə bir sıra iqtisadi, hüquqi və institutsional tədbirlərin həyata keçirilməsini zəruri hesab edirik.

3.2 Konyunktura dəyişilməsi şəraitində Azərbaycanda davamlı inkişafın təmin olunması istiqamətləri

Dünya təcrübəsi birmənalı göstərir ki, transformasiya şəraitində milli iqtisadiyyatın davamlı inkişaf modelinə keçidinin çox mühüm şərti bu mərhələdə həyata keçirilən iqtisadi siyasətin qloballaşma şəraitində dünya iqtisadiyyatında baş verən proseslərə nə dərəcədə uyğunluğunlaşmasından, milli iqtisadiyyatın fəaliyyətində bazar və dövlət müdaxiləsinin optimal nisbətinin müəyyənləşdirilməsindən, habelə bu siyasətin bazar subyektlərinin maraqlarının reallaşdırılmasına nə dərəcədə cavab verməsindən birbaşa asılı olur. Eyni zamanda son illərdə Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın fəaliyyətinin sistemli təhlili və dəyərləndirilməsi göstərir ki, səmərəli fəaliyyət göstərən bazar mexanizmini və dövlət infrastrukturunu formalaşdırmadan sırf liberal prinsiplər əsasında iqtisadiyyatın davamlı inkişaf baxımından keyfiyyətə yenidən qurulması əslində mümkün olmur. Bu baxımdan son illərdə Azərbaycanda iqtisadi artımın sürəti və dinamikası sahəsində əldə olunan makroiqtisadi parametrlər yaradılan potensial artıq bu gün ölkəmizin davamlı inkişafa keçidini təmin etmək üçün yaxın gələcək üçün işlənib hazırlanan iqtisadi strategiyanın başlıca məqsədinə çevrilmişdir. Davamlı inkişafın təmin edilməsi digər amillərlə yanaşı həlledici dərəcədə milli iqtisadi sistemin çevikliyindən, başqa sözlə onun dəyişən, daxili və xarici şəraitə və

tələbatlara nə dərəcədə tez uyğunlaşması qabiliyyətini də nəzərdə tutur. Davamlı inkişaf strategiyası formalaşdırılarkən milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafına təsir edən daxili və xarici amillər iqtisadi mühitin davamlı inkişaf prizmasından dəyərləndirilməsini, ilk növbədə onların strukturunun müəyyənləşdirilməsini tələb edir.

Real iqtisadi proseslər gedişində həmin amillərin iqtisadi inkişafa təsiri külli miqdarda obyektiv və subyektiv amillərin təzyiqi altında bu və ya digər istiqamətdə dəyişə bilər. Həmin amillərin davamlı inkişafa təsiri onların yaranması və reallaşdırılması mümkünlüyünü hər bir konkret halda dəyərləndirilməsini və müvafiq iqtisadi siyasətin işlənilib hazırlanmasını tələb edir. Təhlil göstərir ki, bu sahədə dövlətin iqtisadi siyasətinə davamlı inkişafın dövlət tənzimlənməsi əməli olaraq sosial-iqtisadi, siyasi, ekoloji siyasəti vasitəsi ilə reallaşdırılır. Həm də bu zaman davamlı inkişafın dövlət tənzimlənməsinin, daxili, xarici, investisiya, maliyyə, sənaye, innovasiya siyasətləri ilə qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda dəyərləndirilməsi çox zəruridir.

Bəzi iqtisadi ədəbiyyatlarda iqtisadi strategiyanın mahiyyəti bəsit izah olunur və onu konkret proqram və məqsədli strateji planlarla qarışdırırlar. Bu baxımdan iqtisadi strategiya ilə bağlı aşağıdakı tədqiqatçıların fikirləri maraq doğurur.

Qeyd olunan fikirlərə hörmətlə yanaşaraq onu bildirmək istərdik ki, iqtisadi strategiya dövlətin ümumi iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla hər bir konkret halda ölkənin qarşısında duran strateji vəzifələri səmərəli həll etmək üçün dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin forma, miqyas və prinsiplərini müəyyənləşdirir. Həm də bu zaman iqtisadi siyasət əvvəlcə xarici iqtisadi, institusional, struktur, sosial, innovasiya – investisiya, qiymətin əmələgəlmə, maliyyə, pul – kredit, regional siyasətlərin nəzəri əsasları, prinsipləri müəyyənləşdirilir və sonra perspektiv dövr üçün iqtisadi strategiya formalaşdırılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, mövcud iqtisadi ədəbiyyatda və əməli təcrübədə uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasında milli iqtisadiyyatın inkişafın üç – innersiyalı, ixrac-xammal və innovasiyalı senarisi nəzərdən keçirilir. Bu problemin dərin təhlilinə ehtiyac duymadığımızı görə sadəcə olaraq onu qeyd

etmək istərdik ki, innersiyalı inkişaf senarisi enerji-xammal kompleksinin saxlanılmasını; ixrac-xammal senarisi ölkənin rəqabət üstünlüklərindən daha tam istifadə olunmasını, irimiqyaslı layihələrin reallaşdırılmasını; innovasiya senarisi isə yüksək və orta yüksək texnoloji üsulların geniş tətbiqinə əsaslanır. Bu zaman adətən neft-qaz sektorunun ÜDM-də xüsusi çəkisi aşağı düşür. Bununla yanaşı, V. May belə hesab edirdi ki, bu inkişaf senariləri alternativ inkişaf yolu kimi nəzərdən keçirilməməlidir, onlar əslində ölkə iqtisadiyyatının yeni keyfiyyətə nail olunması ardıcılığıdır. Bu baxımdan, əlverişli inkişaf şəraitində iqtisadi inkişaf inersiyalı senaridən, xammal-ixrac və onun əsasında innovasiyalı inkişaf mexanizmlərinə keçidi təmin edir. (90)

Ayrı-ayrı ölkələrin keçdiyi inkişafı ilə bağlı iqtisadi artım tempinin müşahidəsi göstərir ki, innersiyalı inkişaf senarisində ÜDM-in orta illik artım sürəti 3-3,5%, xammal-ixrac senarisində 5-5,5%, innovasiyalı senaridə 6-6,5% təşkil edir. (91)

Azərbaycanın idxal-ixracın strukturunun təhlili göstərir ki, son illərdə, ixracın xüsusi, 2005-2012-ci illərdə kəskin yüksəlmiş, müvafiq olaraq idxalın xüsusi çəkisi aşağı düşmüşdür. Qeyd etmək lazımdır ki, bu hər şeydən əvvəl, ondan irəli gəlmişdir ki, ölkəmizdə neft strategiyasının əməli cəhətdən reallaşdırılması öz müsbət və konkret nəticələrini göstərir. Belə ki, bu illərdə neft hasilatının və habelə, dünya bazarında xam neftin qiymətinin kəskin yüksəlməsi ölkənin xarici ticarət dövriyyəsində ixracın sürətlə artmasına səbəb olmuşdur. Doğrudur, bu proses ölkəmizə böyük həcmdə gəlirlər əldə etməyə imkan versə də, digər tərəfdən ölkənin maliyyə potensialının dünya bazarında qiymət konyukturasından asılılığını gücləndirmişdir. Bu zaman qarşıda duran əsas problem əldə olunan neft gəlirlərinin qeyri-neft sektorunun inkişafına, ümumən iqtisadiyyatın elmi-texniki səviyyəsinin yüksəldilməsinə istiqamətləndirilməsi çox zəruri hesab edilməlidir.

Təhlil göstərir ki, milli iqtisadi inkişaf strategiyasını formalaşdırarkən ən başlıca problem prioritetlərin düzgün seçilməsidir. Bəzi tədqiqatçılar maliyyə xidmətləri sferasının, digərləri sənayenin və yaxud insan kapitalının inkişafının təmin edilməsini və başqaları turizmin, nəqliyyat kommunikasiyası sferasının

üstün inkişafını və s-nin zəruri hesab edirlər. Bir çox hallarda əsas meyar kimi dünya iqtisadiyyatında baş verən mütərəqqi meyillərə uyğunlaşmağı təklif edirlər. Göstərilən istiqamətlərin əhəmiyyətini azaltmadan qeyd etmək istərdik ki, zənnimizcə perspektiv imkanları dəyərləndirilərkən əsas meyar davamlı inkişaf prizmasından onların ölkəmizin dinamik və tarazlı inkişafını təmin etmək qabiliyyəti əsas götürülməlidir. Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, tarazlı inkişafı təmin etmək üçün ölkədə həyata keçirilən maliyyə- büdcə, kredit, vergi siyasəti və inzibati-iqtisadi vasitələr məhz bu məqsədin reallaşdırılmasına xidmət etməlidir. Lakin o da həqiqətdir ki, Azərbaycanda xammal-ixrac yönümlü inkişafının imkanlarını nəzərə almadan ancaq innovasiyalı inkişafa tam istiqamət götürülməsi iqtisadi inkişafda qeyri-tarazlığa səbəb ola bilər. Belə ki, mövcud reallıqları nəzərə alaraq respublikamızda iqtisadi inkişafın bütün imkanlarını uzlaşdırmaqla dinamik inkişafa nail olmaq mümkündür. Dünya təcrübəsi göstərir ki, bu zaman iqtisadiyyatda mövcud olan ziddiyyətlərin qiymətləndirilməsi çox zərurdir.(92)

XXI əsrin əvvəlində resurs problemi, maliyyə böhranı iqtisadi inkişafda qeyri-iqtisadi amillərin rolunun artması, iqtisadi artım probleminin dəyişən şəraitə və tələbə uyğun olaraq tədqiqinə marağı yenidən kəskin artırdı. Bu isə öz növbəsində tədqiqatdan alınan nəticələrin dövlətin iqtisadi strategiyasında tapmasını obyektiv zəruriyyətə çevirdi. Bu zaman qarşıya çıxan əsas problem enerji daşıyıcılarına qiymətin kəskin yüksəldiyi bir şəraitdə bütünlükdə milli iqtisadiyyatın iqtisadi artımının keyfiyyətinin təmin edilməsi ilə bağlıdır.

Məlumdur ki, 1973-1974, 1979-1981 –ci illərdə beynəlxalq aləmdə enerji daşıyıcılara qiymətin səviyyəsinin bir neçə dəfə yüksəlməsi nəticəsində sonradan iqtisadi artımın sürəti bir çox ölkələrdə xeyli aşağı düşmüşdü. Bunları nəzərə alaraq bu gün ölkəmiz elə iqtisadi siyasət reallaşdırılmalıdır ki, əldə olunan yüksək neft gəlirləri elə bir iqtisadi və intellektual potensiala çevrilsin ki, o perspektivdə ölkəmizin davamlı iqtisadi inkişafına nail olmağa imkan versin.

Bu baxımdan yaxın gələcəkdə respublikamızda qeyri-neft sektoru daxilində emal sənaye sahələrinin sürətli inkişafının təmin edilməsi xüsusi ilə əhəmiyyətlidir. Hesablamalar göstərir ki, istehsala daha mürəkkəb tərəqqi amillərinin tətbiqi

sayəsində ilkin resursların emalının dərinləşdirilməsi hesabına əlavə dəyəri 5-10 dəfə artırmaq olar.

Təhlil göstərir ki, transformasiya prosesinin ilkin mərhələsində milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafında ölkənin beynəlxalq əmtəə, kapital, xidmətlə mübadiləsinin genişlənməsinin başqa sözlə xarici amillər çox müsbət rol oynamışdır. Qeyd etmək istərdik ki, bu gün ixrac amilləri hesabına Azərbaycanda ÜDM-in 2/3 artımını təmin edilmişdir.

Qeyd olunanlar bir daha onu təsdiqləyir ki, müasir dövrdə iqtisadiyyat sferasında milli maraqların reallaşdırılmasının prioritetliyi ilk növbədə onun respublikamızda davamlı inkişafın təmin edilməsi ilə şərtlənməlidir. Apardığımız araşdırmalar belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, davamlı inkişafın təmin edilməsi milli iqtisadiyyatın geniş təkrar istehsalın innovasiya əsasında fəaliyyətin həyata keçirilməsini, bütün resurslardan (əmək, təbii, intellektual, maliyyə resursları və s.) ekoloji tarazlığı gözləməklə səmərəli istifadəni və milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılmasını və əhalinin həyat səviyyəsinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsini təmin etmək lazımdır. Qloballaşma şəraitində Azərbaycan iqtisadiyyatının açıqlığının artması və xüsusən, onun yaxın vaxtlarda ümumdünya ticarət təşkilatına daxil olmaq meyli davamlı inkişafın təmin edilməsinin strateji problemlərinin həlli ilk növbədə onların iqtisadi təhlükəsizlik prizmasından dəyərləndirilməsini tələb edir. Bu baxımdan iqtisadiyyat sferasında milli maraqların reallaşdırılması hər şeydən əvvəl Azərbaycanda geniş təkrar istehsalın mövcud reallıqlar və dünya iqtisadiyyatında baş verən mütərəqqi meyillər nəzərə alınmaqla iqtisadi inkişafın innovasiya modelinə keçidi təmin etmək üçün zəruri iqtisadi, təşkilati, texniki tədbirlərin həyata keçirilməsini, müvafiq olaraq dövlətin iqtisadi siyasətində aşağıdakıların:

- Azərbaycanda iqtisadiyyat sferasında milli maraqların reallaşdırılmasının çox mühüm istiqaməti ölkədə kiçik, orta və iri sahibkarlığın çuğlaşaraq vahid texniki-texnoloji ardıcılıq sistemində fəaliyyət göstərilməsi ilə bağlı iqtisadi siyasətin formalaşdırılması milli iqtisadiyyatın innovasiya və investisiya fəallığını artırmaq və onların əsasında əsas fondların və istehsal potensialının texniki-

texnoloji səviyyəsini yüksəltmək üçün fəal gömrük, vergi və digər stimullaşdırıcı vasitələrin geniş tətbiq edilməsi;

- Azərbaycanda neft strategiyasının reallaşdırılması nəticəsində formalaşan iqtisadi-təşkilati və texniki potensialın digər sahələrin innovasiya əsasında inkişafını təmin etmək üçün zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsini;

- mümkün qədər ölkəmizin malik olduğu təbii, maddi resursların potensialını və istifadəsini nəzərə alaraq ölkədə beynəlxalq miqyasda rəqabət qabiliyyətli istehsal sahələrinin inkişafına nail olunmasını və s. nəzərə alınmasını tələb edir.

O da bir həqiqətdir ki, sosial sahədə milli maraqları səmərəli reallaşdırmadan milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafına nail olmaq mümkün deyildir. Belə ki, iqtisadi inkişafda əhalinin maraqlarının təmin edilməməsi müəyyən dövrdən sonra iqtisadi inkişafda əhalinin marağının azalmasına gətirib çıxarar ki, bu da son nəticədə iqtisadi inkişafın dinamikasına və onun səmərəliliyinə güclü neqativ təsir göstərir. Bu baxımdan ölkəmizdə sosial siyasətdə milli maraqların müəyyənləşdirilməsi və səmərəli reallaşdırılması davamlı inkişafın təmin edilməsinin mühüm şərtinə çevrilir.

O da məlumdur ki, sistemin transformasiyası və inkişafı dövrünü yaşayan ölkələrin iqtisadi inkişafını təmin edən amillərin sistemli təhlili göstərir ki, ilkin mərhələdə heç bir ölkə dövlətin fəal və güclü müdaxiləsi olmadan milli iqtisadiyyatın səmərəli fəaliyyətini həyata keçirə bilməmişdir. Belə ki, bazar sisteminə keçid şəraitində başqa sözlə yeni iqtisadi sistemin institusional, hüquqi bazasının formalaşmamadığı halda dövlətin effektiv investisiya – innovasiya strategiyası reallaşdırılmazsı, əməli cəhətdən beynəlxalq miqyasda rəqabət qabiliyyətli, milli iqtisadiyyatı formalaşdırmaq mümkün olmur. Belə ki, ilkin mərhələdə ölkəni onun düşdüyü sistemin böhranından çıxarmaq məqsədilə güclü makroiqtisadi sabitləşmə siyasəti reallaşdırmaq lazımdır. Transformasiya gedişində mövcud iqtisadi potensial və onların reallaşdırılması imkanları nəzərə alınaraq milli iqtisadiyyatın prioritetləri də tədricən dəyişir.

Ən başlıcası isə bu zaman milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının stimullaşdırılmasında iqtisadi amillərə üstünlük verilməsidir. Mövcud iqtisadi

ədəbiyyata əsaslanaraq apardığımız araşdırmalar bizə belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, müasir dövrdə Azərbaycanda davamlı inkişaf modelinə keçid konsepsiyasının formalaşdırılması və əməli cəhətdən reallaşdırılması milli iqtisadiyyatın ölkənin ərazi hüduqlarında fəaliyyət göstərən, özünün daxili inkişaf qanunauyğunluqlarına malik, milli təkrar istehsalı əhatə edən, iqtisadiyyatın müvafiq sahə, institusional strukturu, milli dəyərləri, mentaliteti, iqtisadi təfəkkürü ilə fərqlənən, tarixi varisliyi özündə əks etdirən və başlıcası isə hər bir konkret dövrdə qloballaşan dünyada özünün maraq və mənafeləri ilə səciyyələnən, bütünlükdə milli iqtisadiyyatın, özü öz inkişafına müvafiq zəmin, potensial yaradan mürəkkəb bir sosial – iqtisadi təsərrüfat orqanizmi kimi nəzərdən keçirilməsini tələb edir.

Bu baxımdan müasir dövrdə Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın davamlı inkişaf modelinə istiqamətlənməsi və müvafiq iqtisadi strategiya hər şeydən əvvəl iqtisadiyyatın strukturu, rəqabət qabiliyyətliliyinin təmin edilməsi iqtisadi artımda innovasiya amillərinin rolunun artırılmasını, habelə milli iqtisadiyyatın iqtisadi təhlükəsizliyinin gözlənilməsi və s. problemlərin nəzərə alınmasını tələb edir.

Məlumdur ki, ölkədə dəyişən tələblərə uyğun sistem dəyişikliklərinin həyata keçirilməsinin ilkin zəruri şərtlərindən biri yüksək iqtisadi artım sürətinin təmin edilməsilə bağlıdır. Tədqiqatın əvvəlki bölmələrində qeyd etdiyimiz kimi, ölkəmizdə 1998-2003, xüsusən 2003-2008-ci illərdəki iqtisadiyyatın artım dinamikası ümumən bu illərdə iqtisadi inkişafda əldə olunan nəailiyyətlər və yaradılan potensial müasir dövrdə iqtisadi artımın kəmiyyəti ilə yanaşı onun keyfiyyətini yüksəltməyə, milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini artırmağa, iqtisadi inkişafın diversifikasiyasını gücləndirməyə və müvafiq struktur dəyişiklikləri həyata keçirməyə imkan verir. Bütün bunlar öz növbəsində Respublikamızda yaxın gələcəkdə davamlı inkişafa keçid üçün müvafiq zəminin yaradılmasına və müvafiq iqtisadi siyasəti reallaşdırmağa imkan verəcəkdir. Aydınır ki, hər bir iqtisadi siyasətin uğuru əhəmiyyətli dərəcədə həmin tədbirlərin nə dərəcədə sosial yönümlü olması ilə bağlıdır. Məlumdur ki, ölkəmiz keçidin ilkin mərhələsində daha çox liberal prinsiplərə üstünlük verdiyinə görə iqtisadi inkişafın

artım tempi ilə sosial inkişaf arasında müəyyən ziddiyyət yarmışdır. Transformasiya prosesinin ilkin mərhələsində reallaşdırılan iqtisadi siyasət (neft strategiyası) özünün çox böyük əməli nəticələrini göstərməyə başlamışdır. Bu da son beş ildə respublikamızda sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatının formalaşdırılması istiqamətində çox ciddi addımlar atmağa real zəmin yaratmışdır. Fikrimizcə, tədqiqatın ilkin bölməsində apardığımız araşdırmalar belə qənaətə gəlməyə əsas vermişdir ki, ölkəmizin tədricən davamlı inkişaf modelinə keçməsinə təmin etmək üçün respublikamızda formalaşdırılan iqtisadi siyasət aşağıdakıları nəzərə almalıdır:

- ölkədə əldə olunan sabit və yüksək iqtisadi artım sürəti nəzərə alınaraq bu sahədə qarşıda duran strateji məqsədlər formalaşdırılmalı;

- yüksək artım sürəti zəruri irəliləyişlər ilə müşahidə olunmaqla ölkəmizdə iqtisadi artımın yanacaq-energetika kompleksindən asılılığının azaldılmasına istiqamətləndirilməli;

- Azərbaycanda adam başına düşən ÜDM-in həcminə və sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə tədricən inkişaf etmiş ölkələr sırasına daxil olmasını təmin etmək üçün innovasiya xarakterli davamlı inkişaf modelinə keçilməsi təmin edilməli;

- son illərdə ölkəmizdə iqtisadi inkişafın xarakterində müşahidə olunan müsbət meylləri gücləndirməklə onların dünya iqtisadiyyatında baş verən mütərəqqi proseslərə, standartlara uyğunlaşdırmaq, qloballaşan dünyada Azərbaycanın milli maraq və mənafeələrini daha yaxşı reallaşdırmaq üçün iqtisadi inkişafın innovasiya xarakterini gücləndirilməsini tələb edir.

Ölkəmizin qarşısında duran strateji məqsədlərin reallaşdırılmasında iqtisadi inkişafın prioritetlərinin düzgün müəyyənləşdirilməsi prinsiplial əhəmiyyət kəsb edir, həm də bu zaman çalışmaq lazımdır ki, ölkədə həyata keçirilən ümumi iqtisadi siyasət sənaye, xarici – iqtisadi, sosial – struktur innovasiya siyasəti ilə qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda reallaşdırılsın. Beləliklə, tədqiqat gedişində apardığımız araşdırmalar davamlı inkişafın təmin edilməsi ilə bağlı dövlət stimullaşdırılmasının əsas prioritetlərini aşağıdakı kimi təsnifləşdirməyə imkan vermişdir.

- dövlətin iqtisadiyyatdakı stimullaşdırıcı rolunun fəallaşdırılmasını;
- insan kapitalına yönəldilən investisiyaların kəskin artırılması iqtisadiyyatın strukturunun dəyişən tələbə uyğun təkmilləşdirilməsi və diversifikasiyasını;
- səmərəli milli innovasiya sisteminin formalaşdırılmasını;
- innovasiya prosesinin bütün iştirakçılarının maraqlarının balanslı reallaşdırılmasının təmin edilməsini;
- institusional amillərin səmərəliliyini artırmaq məqsədilə müvafiq şəraitin yaradılmasını;
- sosial sferada geniş miqyaslı milli layihələrin işlənilib hazırlanması və reallaşdırılmasını;
- investisiya resurslarının daha perspektiv sahə və islahatların xeyrinə yenidən bölgüsü, köhnəlmiş texnologiyaya əsaslanan istehsalata investisiya qoyuluşlarından imtina edilməsini;
- yüksək texnoloji avadanlıqların idxalını stimullaşdırmaq məqsədilə çevik və gözəştli gömrük siyasətinin tətbiqini və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, davamlı inkişafın təmin edilməsinin çox mühüm şərti elm, biznesin, dövlətin səmərəli qarşılıqlı əlaqəsini təmin edən milli inkişaf modelinin formalaşdırılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bütün bunlarla yanaşı yuxarıda qeyd olunan istiqamətlərin səmərəli reallaşdırılması üçün dövlət özünün iqtisadi siyasətində yaxın gələcəkdə iqtisadi artımın dinamikasına neqativ təsir göstərə bilən amillər də iqtisadi strategiyada xüsusi nəzərə alınmalıdır.

Qeyd etmək istərdik ki, müasir dövrdə davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi dövlətin sosial – iqtisadi funksiyasının reallaşdırılmasının başlıca məqsədinə çevrilir, həm də bu zaman son nəticədə o halda strateji baxımdan lazımi nəticə əldə etmək olar ki, cari problemlər həll edilərkən perspektiv inkişaf üçün müvafiq zəminin yaradılması nəzərdən qaçırılmasın. Bu baxımdan Azərbaycanda davamlı inkişafın təmin edilməsinin iqtisadi artımın dinamikası baxımından təhlili aşağıdakıların nəzərə alınmasını tələb edir:

- iqtisadi artımın çox yüksək sürəti heç də bütün hallarda səmərəli inkişaf kimi qiymətləndirilə bilməz. Bunun üçün iqtisadi artımı təmin edən amillər sistemli təhlil olunaraq nəticə çıxarılmalıdır;

- xüsusən, struktur və qiymət amillərinin iqtisadi artımın dinamikasına təsiri müəyyənləşdirilməli;

- iqtisadi artımı estensiv – intensiv – innovasiya amilləri baxımından keyfiyyətə qiymətləndirilərək nəticə çıxarmalı;

- ölkədə əldə olunan iqtisadi artımın davamlı inkişafın tələblərinə nə dərəcədə cavab verməsi dəyərləndirilməlidir.

Məlum olduğu kimi, qloballaşma şəraitində iqtisadi artımın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi imkanları bir çox hallarda məhdudlaşır. Belə ki, milli iqtisadiyyatın ümumdünya ticarət təşkilatının prinsiplərinə uyğun fəaliyyəti ölkə iqtisadiyyatının sistemə çevrilməsinə gətirib çıxarır ki, bu da son nəticədə milli iqtisadiyyatların inkişafında və idarə olunmasında beynəlxalq amillərin rolunu kəskin artırır.

Ölkəmizin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının güclənməsi müvafiq olaraq idxal – ixrac axınının miqrasiyalarının artması son nəticədə milli innovasiya sistemini beynəlxalq innovasiya standartlarına uyğunlaşdırılması obyektiv zərurətə çevirir. Belə bir şəraitdə milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmin edilməsi artıq təkcə ölkənin öz daxili problemi olmayıb ümumbəşəri bir problemə çevirir.

Aydındır ki, reallaşdırılması nəzərdə tutulan hər bir iqtisadi strategiya müvafiq təbii əmək, investisiya və institusional bazanın olmasını tələb edir. Belə ki, son nəticədə bu amillərin balansı və onlardan istifadə dərəcəsi iqtisadi artımı sürətləndirən və ya məhdudlaşdıran amil rolunu oynaya bilər. Eyni zamanda mövcud potensialın səmərəli reallaşdırma dərəcəsi iqtisadi sistemin təkmilliyindən və milli innovasiya sisteminin effektivliyindən də çox asılı olur.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, ölkədə davamlı inkişafın təmin edilməsinin ən zəruri ilkin şərtlərindən biri də müxtəlif səviyyəli və istiqamətli davamlı inkişaf proqramlarının və digər normativ-hüquqi sənədlərin elmi əsaslarla söykənmə dərəcəsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu məqsədlə son beş ildə Azərbaycanda çox ciddi davamlı inkişaf proqramları qəbul olunmuş və müvafiq iqtisadi strategiya

işlənib hazırlanmışdır. Aydındır ki, bu proqramlar onların reallaşdırılması gedişində dəqiqləşdirilir və dünyada baş verən proseslər nəzərə alınmaqla təkmilləşdirilir.

NƏTİCƏ

Azərbaycan müstəqil dövlətə sevrildikdən sonra ölkənin malik olduğu resurslar balansı, onlardan istifadə dərəcəsi nəzərə alınaraq onun resurs üstünlüklərindən optimal və səmərəli istifadəyə imkan verən iqtisadi strategiyanın formalaşdırılması və reallaşdırılması müstəsna əhəmiyyətə malik oldu. Belə ki, milli iqtisadiyyatın resurs potensialı ölkəmizin qarşısında duran sosial-iqtisadi məqsədlərin reallaşmasının mühüm obyektiv amili və həlledici şərtinə çevrildi.

- Hər bir ölkədə təbii resursların, xüsusən karbohidrogen ehtiyatlarının zənginliyi bir çox hallarda yeni təşəkkül tapan və inkişaf edən milli iqtisadiyyat üçün daha çox ilkin potensial və start kapitalı rolunu oynayır. İnkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi artımının amillər üzrə təhlili göstərir ki, son illərdə elmi-texniki tərəqqinin təsiri altında həmin ölkələrdə iqtisadi artımda təbii resurs amillərinin rolu son illərdə xeyli aşağı düşmüşdür. Bununla yanaşı, müvafiq milli iqtisadiyyatın ümumi potensialının həcminə və keyfiyyətinə, təbii-xammal resursları ilə yanaşı əmək resursları ölkədə mövcud olan, intellektual potensial, maliyyə potensialı, iqtisadiyyatın optimal sahə, ərazi, təkraristehsal strukturu, nəhayət milli mentalitetlə şərtlənən amillər də güclü təsir göstərir.

- Təhlil göstərir ki, bütünlükdə ölkənin məcmu resurs potensiallarını müəyyən edən konkret istiqamətlərin normal, ahəngdar və səmərəli təkrar-istehsal prosesinin həyata keçirilməsi hər şeydən əvvəl sosial-iqtisadi proseslərin gəlirlərin formalaşdırılması və bölüşdürülməsinin effektiv dövlət tənzimlənməsi sisteminin yaradılması və reallaşdırılmasını tələb edir. Bu baxımdan müasir dövrdə dövlət tənzimlənməsi yolu ilə milli iqtisadiyyatın resurs potensialının formalaşdırılması inkişafı və onun səmərəli reallaşdırılması üçün əlverişli şərait yaratmaqdan bir ölkədə davamlı iqtisadi inkişafa nail olunması mümkün deyildir.

- Alınan nəticələrin dəyərləndirilməsi aşağıdakı qənaətə gəlməyə imkan vermişdir. Neft hasilatının aşağı düşməsi ilə əlaqədar ÜDM-də neft sektorundan azalan hissənin doldurulması, davamlı iqtisadi artımın təmin olunması, eyni zamanda uzunmüddətli dövrdə büdcənin maliyyələşmə problemi ilə üzləşməsi ehtimalının minimuma endirilməsi məqsədilə bir sıra iqtisadi, hüquqi və institutsional tədbirlərin həyata keçirilməsini zəruri hesab edirik.

- Davamlı inkişafın təmin edilməsi milli iqtisadiyyatın geniş təkrar istehsalın innovasiya əsasında fəaliyyətin həyata keçirilməsini, bütün resurslardan (əmək, təbii, intellektual, maliyyə resursları və s.) ekoloji tarazlığı gözləməklə səmərəli istifadəni və milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılmasını və əhəlinin həyat səviyyəsinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsini təmin etmək lazımdır.

- İqtisadiyyatın orta və uzunmüddətli inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirilərək orta müddətli strategiya hazırlanmalı (yaxın 8-10 ili əhatə etməklə) neft sektorundan azalan daxil olmaların qarşısını almalıdır. Bu mərhələ neft iqtisadiyyatından neftsiz iqtisadiyyata keçidin birinci – aralıq mərhələsi olmalıdır. Orta müddətli strategiyanın əsas məqsədi neftsiz iqtisadiyyata keçidi minimal itkilərlə həyata keçirmək olmalıdır. Bu məqsədlə ilk növbətə iqtisadiyyatda bu funksiyaları yerinə yetirə biləcək uyğun sektor və ya sektorlar seçilməli (fikrimizcə, bu kənd təsərrüfatı sektoru ola bilər) və konkret hədəfə yönəlmiş inkişaf proqramı hazırlanmalıdır. Uzunmüddətli inkişaf strategiyası isə 25-30 illik bir dövrü əhatə etməli və Azərbaycan iqtisadiyyatının 30 il sonrakı struktur xüsusiyyətlərini və beynəlxalq iqtisadiyyatda mövqeyini konkret hədəflərlə müəyyənləşdirməyə yönəlməlidir.

- Kontr-tsiklik fiskal siyasətin həyata keçirilməsi. Büdcə xərclərinin artım tempi əsasən iqtisadiyyatın mövcud vəziyyətilə birbaşa əlaqələndirilməli və sürətli artım dövründə xərclərin artım sürəti azaldılmalı, əksinə, artım tempinin aşağı düşdüyü və məcmu tələbin daraldığı dövrdə artırılmalı və tələb dəstəklənməlidir.

- Büdcə xərclərinin artım tempi və Neft Fondundan büdcəyə vəsaitlərin köçürülməsi üçün konkret bir çərçivənin müəyyənləşdirilməsi. Bu çərçivə hüquqi sənəd olmaqla müəyyən olunmuş zaman ərzində Neft Fondundan büdcəyə

köçürmələri məhdudlaşdırmalıdır. Çərçivədə eyni zamanda, yuxarıda qeyd edildiyi kimi büdcə xərclərinin artım tempi üzərində konkret bir məhdudiyyətin müəyyənləşdirilməsi vacibdir (böhran dövrləri istisna hal kimi qeyd olunmaqla).

İSTIFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Н.Əliyев İqtisadi inkişaf strategiyasının təntənəsi. Bakı 2008 səh.10
2. Экономическая Энциклопедия/ Науч.-ред. совет изд-ва «Экономика»; Ин-т экон. РАН; Гл. ред. Л.И. Абалкин. М.: ОАО «Издательство «Экономика», 1999.с.685.
3. Большая Советская Энциклопедия. (В 30 томах). Гл. ред. А.М. Прохоров. Изд. 3-е.:М, «Советская Энциклопедия», 1975. -с. 428. []
4. Комаров М.А., Романов А.М. и др. Ресурсный потенциал экономического роста. М., «Экономическая литература». 2002- с.63, 64.
5. Самуэльсон П., Нордхаус В. Экономика. - М.: Бииом-Кнорус, 1999. - с. 570.
6. Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. Современный экономический словарь - 3-е изд., доп. - М.: ИНФРА-М, 2000.- с. 416.
7. Дорошенко Ю.А. «Оценка и механизм управления экономическим потенциалом территории»: Автореферат диссертации доктора экономических наук. - Белгород, с. 47.
8. Регионоведение: Учебное пособие / Отв. ред. профессор 10.Г. Волков. - Ростов н/Д: Феникс, 2002. - С. 69.
9. Тоффлер Э. Метаморфозы власти. - М: АСТ, 2001. - С. 121.
- 10.Шумпетер Й. Теория экономического развития (исследование предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры). М., 1982. С. 171.
- 11.Шумпетер Й Экономика и организация рыночного хозяйства. Учеб. пособие. М., 1995. С. 155.
- 12.Астафьева М.П., Мелехин Е.С. Об оснвных принципах построения оценки стоимости месторождений полезных ископаемых. Вестник ассоциации «Русская оценка», 2002, №4
- 13.Səfərov Q.Ə. Azərbaycan iqtisadiyyatının formalaşmasında neft amili.” Azərbaycan Neft təsərrüfatı, №1, 2007il
- 14.Neft strategiyası və Azərbaycanın social-iqtisadi inkişafı problemləri: Gənc alim və tələbələrin elmi tədqiqat işləri.- B.: Mars-Print, 2000.- 152 s.
- 15.Mirzəyev M., Mirzəliyev S. “Qara qızıl” ağ səadət rəngində: Kitab 1.- B.: Azərbaycan, 2001.- 336 s.
16. Мурадов Н.К. Нефтяная отрасль Азербайджана в зеркале СМИ. Газ. «Игтисадийят», Баку 2002, №12
- 17.Пиндайк Р.С., Рубинфелд Р.Д. Микроэкономика. М.: Дело, 2000, 341 с.

18. Рохлин С.М., Рыженков И.И., Фетисов А.А. Экономика рационального использования нефтяных ресурсов. М.: Недра, 1991, 436 с.
19. Егоров В.И. Экономика нефтегазодобывающей промышленности. М.: Недра, 1984, 652 с.
20. Aliyev N., Yusifzadeh Kh. Addressing the problem of division the Caspian Sea into economic sectors // Caspian Energy, 1997, v.4, p.56-58
21. Yusifzadeh Khoshbakht. Potential of oil and gas deposits in the Caspian Sea offshore Azerbaijan // Caspian Energy, 1999, v. 2, p.26-30
22. Алигусейнов М.А. Прошлое и настоящее азербайджанской нефти. – Баку: Азернешр, 1987.-127
23. Алиев Ф. Каспийские реалии Шах-Дениза//Нефть России- 2003.-№3 – с.14-16
24. Андрианов В. Ветер дует с Каспия//Нефть России – 1998.-№7.- с.30-34
25. Астахов С.А. Экономическая оценка полезных ископаемых.- М.:Недра, 1998.- 286 с.
26. Аткинсон Э.Б., Стиглиц Дж.Э. Лекции по экономической теории государственного сектора/Пер. с англ. Под редакцией Л.Л. Любимова.- М.:Аспект-Пресс, 1995.-832
27. Брагинский О.Б. Сколько стоит НПЗ?: Использование индексов Нельсона для сравнения российских НПЗ и оценки проектов их реконструкции и развития.// Нефть и бизнес. – 1997.-№3 – с.27-30
28. Богданчиков С.М., Перчик А.И. Соглашения о разделе продукции. – М.: Нефть и газ, 1999. – 496 с.